

PSYCHOLOGICKÉ ZÁKLADY VERBÁLNÍ KOMUNIKACE

- Projevy psychických funkcí ve verbální komunikaci
- Významová dynamika a struktura komunikačního aktu
- Komunikace písemná, ženská, mužská, virtuální
- Vnitřní kooperace a vnitřní řeč ve verbální komunikaci

PSYCHOLOGICKÉ ZÁKLADY VERBÁLNÍ KOMUNIKACE

- Projevy psychických funkcí ve verbální komunikaci
- Významová dynamika a struktura komunikačního aktu
- Komunikace písemná, ženská, mužská, virtuální
- Vnitřní kooperace a vnitřní řeč ve verbální komunikaci

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Tato práce vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P07 Psychosociální aspekty kvality života, podprogram Psychologické a sociální aspekty utváření životních drah, životních stylů a kvality života – determinanty a perspektivy.

prof. PhDr. Jaromír Janoušek, DrSc.

PSYCHOLOGICKÉ ZÁKLADY VERBÁLNÍ KOMUNIKACE

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, 170 00 Praha 7

tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400

www.grada.cz

jako svou 5922. publikaci

Recenzovali:

prof. PhDr. Jan Kořenský, DrSc.

PhDr. Ivan Slaměník, CSc.

Odpovědný redaktor PhDr. Milan Pokorný, Ph.D.

Sazba a zlom Milan Vokál

Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka

Počet stran 384

Vydání 1., 2015

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

© Grada Publishing, a.s., 2015

Cover Photo © allphoto.cz

ISBN 978-80-247-9851-6 (ePub)

ISBN 978-80-247-9850-9 (pdf)

ISBN 978-80-247-4295-3 (print)

Obsah

Předmluva	9
1. Verbální komunikace jako psychologický problém	10
1.1 Fyziologické procesy, chování a činnost	10
1.2 Společnost a kultura	12
1.3 Základní psychické procesy a jejich funkce ve verbální komunikaci	16
1.4 Verbální komunikační akt	21
1.5 Lidský hlas jako nositel verbální komunikace	23
1.6 J. Habermas a filozoficko-sociologické základy verbální komunikace	25
1.7 Ch. Morris a sémiotické základy verbální komunikace	31
1.8 H. Grice a logicko-pragmatické základy verbální komunikace	40
2. Verbální komunikace jako výzkumný problém	44
2.1 Postup od abstraktní ke konkrétní při výzkumu významové dynamiky a struktury verbální komunikace	44
2.2 Různé koncepty významových jednotek	47
2.2.1 Významová jednotka podle L. S. Vygotského	47
2.2.2 Činnostní jednotka podle A. N. Leontjeva	48
2.2.3 Koncepty C. Ogdena a I. Richardse	49
2.2.4 Koncepty J. Fodora	50
2.3 Koncepty komunikačního aktu jako metodologické východisko k postupnému výzkumu významové dynamiky a struktury verbální komunikace	51
2.4 Kooperace a komunikace	57
2.5 Metodologické závěry	63
3. Problém vztahu jazyka a psychiky jako východisko k analýze významové dynamiky a struktury verbální komunikace	64
3.1 Koncepty N. Chomského	65
3.1.1 Užívání jazyka	66
3.1.2 Hlubková a povrchová struktura	68
3.1.3 „Minimalistický program“	72
3.1.4 Význam koncepty N. Chomského pro výklad psychologických základů verbální komunikace	74
3.2 Výklad porozumění a tvoření vět podle Ch. Osgooda	82

3.3	Koncepce R. Rommetveita	87
3.4	Inferenční výklad D. Sperbera a D. Wilsonové	91
3.5	M. Tomasello o kooperaci a komunikaci	108
3.6	Tvořivost kooperace, verbální komunikace a myšlení	112
4.	Individuálnost, interpersonálnost, skupinovost a hromadnost ve významové dynamice a struktuře verbální komunikace	115
4.1	Komunikace a roviny společné činnosti	115
4.2	Interpersonální komunikace	119
4.3	Intrapersonální komunikace	124
4.4	Skupinová komunikace	124
4.5	Hromadná komunikace	131
4.6	Vnitřní vazba mezi verbální komunikací a kooperací	134
5.	Intrapersonální komunikace, vnitřní řeč, hloubková struktura a smysl	137
5.1	Intrapersonální komunikace	137
5.2	Vnitřní řeč	139
5.3	Hloubková struktura, vnitřní kooperace a vnitřní řeč	146
5.4	Pojetí smyslu ve verbální komunikaci a jejích vnitřních procesech	148
6.	Psaná řeč a písemná komunikace	153
6.1	Začátky výzkumu vnitřní řeči a první experimenty týkající se její úlohy při tichém čtení podle R. Pintnera	153
6.2	Vztah psané řeči, čtení a psychiky v pojetí L. S. Vygotského a A. R. Luriji	154
6.3	Jiná pojetí čtení a psaní	159
6.4	Žinkinův výzkum psaní	162
6.5	Náš výklad	170
7.	Specifičnost ženské a mužské komunikace	178
7.1	O ženské a mužské psychologii	178
7.2	Začátky psychologického rozboru ženské a mužské komunikace	179
7.3	Biologické předpoklady sexuálních rozdílů v komunikaci mezi ženami a muži	180
7.4	Sociální předpoklady rodových rozdílů v komunikaci mezi ženami a muži	181
7.5	Specifičnost ženské a mužské komunikace z psychologického hlediska	184
7.6	Komunikační styly žen a mužů	186
7.7	Jazykové shody a rozdíly mezi ženami a muži	189
7.8	Komunikace emocí	193
7.9	Komunikace, atraktivita a intimní vztahy	194

7.10	Ženská a mužská komunikace v pracovních vztazích a důsledky změny postavení žen a mužů ve společnosti pro další vývoj komunikace	196
8.	Komunikační významy ve virtuální realitě	198
8.1	Počítače jako prostředky pro komunikaci mezi lidmi	198
8.2	Psychologické aspekty počítačově zprostředkované komunikace	200
8.3	Technologická specifika počítačově zprostředkované komunikace	205
8.4	Přednosti a úskalí počítačově zprostředkované komunikace	206
8.5	Identita účastníků počítačově zprostředkované komunikace	208
8.6	Základní typy komunikačního aktu v podmínkách počítačově zprostředkované komunikace	211
9.	Naše dřívější výzkumy dyadické a triadické komunikace	213
9.1	První experiment	213
9.2	Druhý experiment	220
9.2.1	<i>Funkční struktura úkolového dialogu jako celku</i>	225
9.2.2	<i>Modifikace funkční struktury úkolového dialogu v závislosti na podmínkách výchozí informovanosti</i>	226
9.3	Třetí experiment	230
9.4	Čtvrtý experiment	237
9.5	Pátý experiment	244
10.	Experimentální výzkum psychických procesů a jevů v psané řeči a písemné komunikaci při řešení problému	250
10.1	Brainwriting jako psané produkce nápadů individuálně a ve skupině	250
10.2	Cíl a hypotézy výzkumu	252
10.3	Podmínky experimentu, účastníci a jejich úkoly	253
10.4	Projekt experimentu	255
10.4.1	<i>Slovní analýza</i>	256
10.4.2	<i>Syntaktická analýza</i>	257
10.4.3	<i>Obsahová analýza</i>	260
10.5	Výsledky slovní analýzy	261
10.6	Výsledky syntaktické analýzy	263
10.7	Výsledky obsahové analýzy	266
10.7.1	<i>Závěrem k dosavadním analýzám</i>	268
10.8	Analýza mezivětných a mezisouvětných souvislostí v textu	269
10.8.1	<i>Syntaktická analýza mezivětných a mezisouvětných souvislostí</i>	269
10.8.2	<i>Syntakticko-sémantická analýza mezivětných a mezisouvětných souvislostí</i>	270
10.9	Srovnání repliky v jednosměrné komunikaci s následným textem	277

10.10	Přehled a zhodnocení odpovědí řešitelů na otázku dotazníku, týkající se jejich prožitků při různých způsobech tohoto řešení	288
10.10.1	<i>Typ S–I</i>	289
10.10.2	<i>Typ I–S</i>	290
11.	Souvislost některých základních psychologických metod s významovou dynamikou a strukturou verbální komunikace	292
11.1	Pozorování	293
11.2	Sebepozorování čili introspekce	299
11.3	Vztah sebepozorování a verbální výpovědi	301
11.4	Experiment	304
11.5	Dotazování	313
11.6	Rozhovor	317
11.7	Dotazník	320
11.8	Analýza produktů	321
12.	O udržitelnosti verbální komunikace jako prostředku dorozumění a porozumění mezi lidmi	323
12.1	Dorozumění a porozumění	323
12.2	Informační a vztahová funkce verbální komunikace	325
12.3	Možnosti kultivování komunikace	326
Závěr		331
Summary		346
Literatura		354
Rejstřík věcný		369
Rejstřík jmenný		377

Předmluva

Práce je zaměřena na výklad psychických procesů, které jsou v základě verbální komunikace nebo představují její vnitřní pozadí. Zároveň se zabývá vlivem verbální komunikace na tyto procesy. Klíč k poznání souvislosti verbální komunikace a vnitřních psychických procesů je nalézán v jejich významové dynamice a struktuře. Přirozeným východiskem analýzy je rozbor vnějších verbálních procesů a struktur spjatých s komunikací. Analýza jejich významovosti umožňuje potom přejít k analýze odpovídajících procesů a struktur psychických.

Pokus o takový výklad je hlavním cílem této monografie. Navazuji v tom na předchozí monografii *Verbální komunikace a lidská psychika* (Janoušek, 2007) a na další vlastní dřívější práce. Na rozdíl od předchozí monografie, která k tomuto problému přistupovala z různých stránek, je to nyní pokus o souvislý teoretický a metodologický výklad mé koncepce. Výklad opírám také o vlastní experimenty a některé experimenty jiných autorů. Kromě psychologie jako základu navazuji v práci do jisté míry i na jiné obory, pokud se zabývají konceptem významu, zejména na lingvistiku, sociologii a sémiotiku, z ní hlavně na pragmatiku. Zároveň částečně sleduji filozofické aspekty.

Osou výkladu je postup od nejabstraktnějších a nejobecnějších charakteristik ke konkrétní charakteristice významové dynamiky a struktury verbální komunikace v jejích komplexu. Pokud k tomuto účelu navazuji na některé partie mých dřívějších prací, výslovně na to poukazuji. Ve výkladu je totiž obsažena částečně i charakteristika vývoje mé koncepce samotné. Zejména je to zřetelné ve výkladu mých experimentů. Jsem si vědom toho, že zvolená výkladová linie je uskutečnitelná jen částečně. Velmi bych proto uvítal, kdyby měl čtenář pro tuto komplikovanost výkladu pochopení.

Za cenné připomínky velmi děkuji prof. PhDr. Janu Kořenskému, DrSc., a PhDr. Ivanu Slaměníkovi, CSc. Dr. Slaměník mi podstatně pomohl s opravami textu i po formální stránce. Za statistické zhodnocení mého posledního experimentu, vyloženého v kapitole 10 této práce, patří můj velký dík Ing. J. Vignerové, CSc., a Ing. M. Brabcovi, PhD. Významnou pomocí v konečné fázi mi byla odborná redakční pomoc PhDr. Dany Pokorné. S vděčností oceňuji rovněž účast bývalých studentek a studentů, kteří se v době svého studia na mých experimentech podíleli.

Práci věnuji svým dětem – Haně a Jaromírovi.

Jaromír Janoušek

1. Verbální komunikace jako psychologický problém

Verbální komunikace je specificky lidský proces a jev patřící k podstatným charakteristikám lidského jedince i lidského společenství. Vymezuje ji předběžně jako specifickou formu spojení mezi lidmi, a to jednak prostřednictvím předávání a přijímání verbálních významů, jednak prostřednictvím jejich sdílení či nesdílení. S tímto předběžným vymezením budeme dále pracovat, upřesňovat je a rozvíjet.

Verbální komunikace má řadu podob vystupujících při běžném pohledu jako odlišné a někdy i jako sobě si odporující. Verbální komunikace je individuální i sociální, formální i obsahová, spontánní i dodržující normy, mluvená i psaná. Při hlubším pohledu se však ukazuje vnitřní souvislost takových a dalších podob, která nedovoluje stavět vnějším způsobem jednu proti druhé ani považovat jednu jako jednoduše primární vůči druhé.

Jedním z překlenovacích klíčů k takovému hlubšímu pohledu je právě psychologický výklad, o který se snaží naše monografie. Pro psychologický výklad verbální komunikace platí především to, co platí v širším rámci pro výklad psychiky samotné.

Při výkladu psychologických základů verbální komunikace je proto třeba začít širším kontextem. Do tohoto kontextu patří vztah mezi psychikou a funkcemi lidského organismu, zejména nervové soustavy, vztah mezi psychikou a chováním, případně činností člověka, dále vztah mezi psychikou a společností, kde má zvláštní místo kultura, a posléze na základě předešlých vztahů charakter lidské psychiky samotné. Průběžně přitom sledujeme, jaké místo tu má verbální komunikace.

1.1 Fyziologické procesy, chování a činnost

Vztah mezi psychikou a funkcemi lidského organismu, zejména nervové soustavy, spočívá v tom, že psychika existuje díky jejich fungování. Na druhé straně psychika umožňuje a usnadňuje fungování lidského organismu a nervové soustavy tím, že revokuje minulou zkušenost s vlivy vnějšího a vnitřního prostředí a anticipuje zkušenost budoucí, a to v bezprostředním kontaktu s těmito vlivy i „na dálku“. Jak k tomu dochází, jaký je vztah fyziologických procesů a psychická, je nejobtížnějším problémem psychologie vůbec a naše práce si nemůže dělat sebemenší nároky ani na nastínění tohoto problému.

Spíše pro naznačení specifiky psychiky a její nezbytnosti při procesu formování podmíněného reflexu u člověka, obvykle chápaného pouze fyziologicky, uvádíme stručnou charakteristiku experimentu A. N. Leontěva (Leontjev, 1966, s. 45–96). Na význam tohoto „experimentu crucis“ upozorňuje V. F. Petrenko (Petrenko, 2013, s. 126). Na dlaň pokusné osoby byl promítán světelný paprsek, který osoba neviděla, protože měla ruku od zápěstí po prsty vsunutou do přístroje s ukazováčkem na telegrafním klíči. Zároveň filtry zabráňovaly působení tepla tohoto paprsku na dlaň. Bezprostředně po světelném podnětu dostala osoba elektrické podráždění klíčem do ukazováčku. Tomuto podráždění se mohla vyhnout včasným nadzvednutím ruky. Podle teorie podmíněného reflexu by se měl u osoby po několikanásobném spojování světelného podnětu a elektrického podráždění vytvořit podmíněný reflex na světelný paprsek jako podmíněný podnět k nadzvednutí ruky v potřebnou chvíli. K tomu však nedocházelo, příslušný podmíněný reflex nebyl vytvořen. Byla nutná instrukce experimentátora probandovi, že až „něco ucítí“, může se nadzvednutím ruky elektrickému podráždění vyhnout. Doplňující podmínkou bylo, že pokud osoba zvedne ruku chybně, ozve se varovný signál a dojde k elektrickému podráždění. Probandi popisovali toto „něco“, na které skutečně bezchybně reagovali, jako „vánek“, „dotknutí ptačího křídla“, „něco jako vlna“ aj. K vytvoření podmíněného reflexu tak nestačil světelný podnět sám o sobě, ale byl nutný jeho subjektivní počitek. O existenci tohoto počítka svědčilo jak vytvoření podmíněného reflexu na něj, tak možnost jeho slovní formulace, i když proband světlo neviděl ani nepocítoval jeho teplo.

K tomu dodáváme, že na vzniku počítka se zřejmě podílela i verbální komunikace. Ta v daném případě spočívala v instrukci experimentátora a ve slovní formulaci a odpovědi probanda. Z vnitřní souvislosti psychiky a verbální komunikace plyne, že i verbální komunikace, která nesporně existuje díky fyziologickým procesům v hlasových a sluchových, případně dalších smyslových orgánech a příslušných mozkových centrech, překračuje rámec vzájemné beprostřední fyziologické stimulace mezi lidmi a představuje kvalitativně nové jak časoprostorové, tak významové dorozumívání mezi nimi.

Vztah mezi psychikou a **chováním**, případně **činností** jako specifickým, předmětným chováním nositele činnosti – aktéra – zaměřeným s pomocí prostředků na cíl, je pro náš problém klíčový. Spočívá v tom, že chování a činnost jsou projevem lidské psychiky. Projev psychiky v chování a zejména v činnosti je vzhledem k nim převážně, i když ne výlučně, regulační. Na druhé straně se psychika v chování a činnosti nejen projevuje, ale i utváří. Přitom utváření psychiky není jen ontogenetické, ale i sociálněhistorické a aktuálně genetické.

To platí i pro verbální komunikaci, protože verbální komunikace je také chováním a činností *sui generis*. Psychika se rovněž ve verbální komunikaci projevuje i utváří a zároveň verbální komunikaci reguluje. Jinak řečeno, verbální komunikace je projevem psychiky i její formující determinantou. Jak ukazuje K. Fiedler (Fiedler, 2007, s. 3 n.), komunikace při svém verbálním charakteru uskutečňuje mimolingvistické, pragmatické funkce, jako je přesvědčování, vyjednávání, instruování, vlichocování atd. Tyto funkce

jsou motivované cíli a zaměřené na jejich realizaci. Dodáváme, že mají výrazně činnostní charakter. Jejich zpětný vliv na psychiku účastníků je nesporný.

1.2 Společnost a kultura

Vztah mezi psychikou a společností, který nás v souvislosti s naším problémem vedle vztahu mezi psychikou a chováním zejména zajímá, spočívá především v tom, že společnost psychiku determinuje. Tato determinace není však přímá a bezprostřední. Zde je možné upozornit na Bourdieuovu koncepci (Bourdieu, 1998). Podle něho vnější determinanty, například ekonomické krize, politické revoluce nebo změny v oblasti techniky, se mohou uplatňovat jediné prostřednictvím z nich plynoucích změn ve struktuře pole. Pole má lomivý účinek podobně jako hranol. Například změny ve vztazích mezi spisovateli, k nimž dochází třeba při změně politického režimu, můžeme podle Bourdieua pochopit jenom tehdy, pokud známe specifické zákony, podle nichž pole, v daném případě vztahy mezi spisovateli, funguje. Zákony, podle nichž pole funguje, lze vyjádřit jako „koeficient lomu“, případně stupeň jeho autonomnosti. Tím se pojetí sociální determinace zajímavě obohacuje.

Možnost využití této Bourdieuovy koncepce je podle našeho názoru omezena tím, že Bourdieu jednostranně akcentuje vztahovost na úkor jejích nositelů – jedinců, skupin, společenství různého druhu a velikosti. Tato jednostrannost akcentace vztahů není však u samotného Bourdieua dodržována. Sám se na různých místech konkrétními jedinci, skupinami – například rodinou – a společenstvími zabývá.

Sociální determinace ovlivňuje rovněž verbální komunikaci, a to na různých úrovních v různé míře. Je ovlivněna bezprostřední sociální situací, v níž probíhá, skupinami, v nichž probíhá, i velkými společenstvími, kde se v různých podobách realizuje.

Pojetí sociální determinace je ovšem třeba dále rozšířit o aktivní spolupodíl samotných jedinců, skupin a společenství různého druhu a různé velikosti na této determinaci. V interakci jedince s jinými lidmi, skupinami, společenstvími a společností jako celkem se jeho individuální psychika projevuje a utváří a zároveň tuto interakci reguluje. V komplexnější podobě to platí i o interakcích mezi skupinami různé velikosti a různého druhu. V těchto interakcích se potom projevují i skupinové a masové psychické procesy, které tu zároveň mají svou regulační funkci. Aktivní podíl verbální komunikace je v tom nesporný. Vzhledem k vnitřní souvislosti psychiky a verbální komunikace z toho plyne, že sama verbální komunikace se vyskytuje v intrapersonální, interpersonální, skupinové a masové podobě, respektive že má své reálné nositele – jedince a společenství různého druhu –, a tím společenskou determinaci psychiky ovlivňuje.

To, co představuje psychika různých velkých společenství a společnosti vůbec jako celků, je ovšem složitým a relativně samostatným problémem. Podobně je tomu s problémem, jak různá velká společenství a společnosti vůbec komunikají samy se sebou

a s jinými velkými společenstvími a společnostmi. Tyto složité problémy necháváme až na některé dílčí aspekty převážně stranou. Omezujeme se na jedince, interpersonální vztahy, malé skupiny a meziskupinové vztahy malých skupin. Podle toho rozlišujeme také intrapersonální, interpersonální, skupinovou a meziskupinovou komunikaci. Pokud jde o komunikaci hromadnou či masovou, zabýváme se jí kromě obecné charakteristiky zejména z toho hlediska, jak souvisí s předešlými druhy komunikace. (O tom podrobněji v kapitole 4.)

Významnou společenskou determinantou psychiky i verbální komunikace je **kultura**.

Nemůžeme se zde zabývat porovnáváním jejích různých definic. Uvádíme pouze pracovní definici autorů L. Conweye a M. Schallera, která svou obecností pro výchozí orientaci podle našeho názoru stačí. Kultura je podle těchto autorů „soubor přesvědčení (*beliefs*), zvyklostí, symbolů a charakteristik, který je sdílen určitou populací lidí, a liší se od souboru přesvědčení, zvyklostí, symbolů a charakteristik sdílených jinou odlišnou populací“ (Conway, Schaller, 2007, s. 109). Soustředíme se hlavně na faktory, které kulturu podle různých autorů tvoří.

Kulturní faktory ve svém celku tvoří systém kultury dané doby. Ten proniká psychikou lidí té doby. To zdůraznil ve své koncepci K. J. Gergen (Gergen, 1994). Tento průnik je nesporný, ale podle našeho názoru to neznamená, že psychika lidí jedné kulturní epochy je zcela odlišná od psychiky lidí jiné kulturní epochy. A to právě proto, že kulturní faktory jsou neoddělitelné od psychických funkcí vůbec.

M. Cole nalézá základní elementární fenomén, který odlišuje specificky lidskou kulturu od přírody, v artefaktu (Cole, 1997). Na možnou námitku, že různé druhy živočichů produkují také různé artefakty, uvádí specificky lidskou schopnost produkovat flexibilní kombinace artefaktů. My bychom dodali: produkci takových artefaktů, které produkují další artefakty.

L. S. Vygotskij ve své teorii kulturněhistorického vývoje ukázal, že kulturní faktory neovlivňují jenom obsah psychiky, ale i její funkce (Vygotskij, 1976). Hovořil o podílu kulturních faktorů na tzv. vývoji vyšších psychických funkcí. To znamená, že kulturní faktory ovlivňují nejen obsah, ale i strukturu poznávacích procesů, emocí a konativní, případně volní regulace. K této teorii se ještě vrátíme.

C. Ratner (Ratner, 2002, s. 10) rozlišuje ve Vygotského pojetí kulturních faktorů tři druhy. Jsou to aktivity, artefakty a pojmy. Tyto druhy kulturních faktorů lze skutečně u Vygotského nalézt, i když ne v systematické podobě. Jejich konkretizace u Ratnera slouží Ratnerově pojetí kultury. Aktivitami jsou podle Ratnera výroba zboží, výchova dětí, vzdělávání obyvatelstva, navrhování a uskutečňování zákonů, léčení nemocí, hraní a umělecká tvorba. Artefakty jsou nástroje, knihy, noviny a časopisy, hrnčířské výrobky a keramika, zbraně, jídelní přístroje, hodiny, oblečení, budovy, nábytek, hračky a technologie. Pojmy jsou podle Ratnera o věcech a lidech. Například poslušnost forem, které nabývá pojem osoby v životě lidí v různých společnostech, se mění podle právní soustavy, náboženství, zvyků, sociálních struktur a mentality. Tyto tři druhy faktorů interagují komplexně mezi sebou a zároveň s psychologickými jevy. Ratner tak dospívá

k vymezení kultury jako systému kulturních aktivit, artefaktů, pojmů a psychologických jevů. Toto pojetí kultury staví Ratner proti pojetí kultury u Brunera, který se také v mnohém k Vygotskému hlásí.

J. Bruner charakterizuje kulturu jako symbolický systém. Symbolické významy tu jsou interpersonálně pojednávány prostřednictvím diskurzu. Podle Brunera realita takových sociálních jevů, jako je demokracie nebo hrubý národní produkt, není ve věcech ani v hlavách, ale v aktech argumentování a jednání o takových pojmech. Sociální reality nejsou cihly, o které zakopneme nebo o které se potlučeme, ale jsou to významy, kterých dosahujeme sdílením lidských poznatků (Bruner, 1982, s. 835 n., 1990, s. 33).

Pro náš problém významové dynamiky a struktury verbální komunikace je bezprostředně využitelné pojetí Brunerovo, avšak zřetel ke kulturnímu zprostředkování komunikace vyžaduje vzít v úvahu obsahovou rozmanitost kultury, kterou zdůrazňuje Ratner. Účastníci komunikace jsou rozmanití lidé, kteří komunikují o rozmanitých významech, které mají pro ně rozmanitý smysl.

Zde se setkáváme se závažným problémem. Nelze jej jednoduše obejít tím, že jde o rozdíl hmotné kultury akcentované Ratnerem a duchovní kultury akcentované Brunerem. Jsou tu obsaženy ve vzájemném průniku otázky rozdílu mezi hmotnými a sociálními faktory, rozdílu mezi sociálními a psychologickými faktory a také rozdílu mezi komunikací významů a jinými hmotnými a sociálními aktivitami.

Kulturní obsah, případně vzorec, je sice podstatnou, i když často skrytou komponentou každého verbálního významu, zároveň však jako společenský produkt verbální význam přesahuje. Tuto přesáznost čili transcendenci není nutné při běžné analýze verbální komunikace sledovat, při jejím hlubším výkladu je však třeba ji brát v úvahu. Ukažme to na třech procesech.

Za prvé je to proces osvojování kompletního kulturního obsahu jedincem. V čem je jeho specifičnost ve srovnání s komunikačním předáváním a přijímáním verbálního významu vůbec? Tato specifičnost se týká místa kulturního obsahu ve vztazích jedince k okolnímu světu, ke zprostředkovateli a k sobě samotnému. Protože kulturní obsah je sdílen i jinými lidmi mimo daného jedince, je pro tohoto jedince zároveň součástí okolního světa. Kulturní obsah začíná být osvojován jedincem, jestliže se začne týkat jeho potřeb a zájmů. Řečeno s L. S. Vygotským a A. N. Leontjevem (Vygotskij, 1970; Leontjev, 1966), kulturní obsah se stává významem ve struktuře vědomí, jestliže nabývá pro jedince nějakého smyslu.

Zprostředkovateli tohoto kulturního obsahu pro jedince mohou být rodiče, sourozenci, vrstevníci, učitelé a podobně. Jsou rovněž částí okolního světa. Zároveň mají mnoho společného s daným jedincem. Řečeno s M. M. Bachtinem (Bachtin, 1973), fungování kulturního obsahu ve struktuře příjemcova vědomí zahrnuje splývání hlasů zprostředkovatele a příjemce. Uvědomění si této podobnosti u jedince je prvním krokem ke sdílení kulturního obsahu s nimi, a tím ke vstupu do příslušného společenství.

Za druhé je to proces předávání hotového kulturního obsahu jedincem jako zprostředkovatelem jinému jedinci jako příjemci. Toto předávání se děje nebo by se mělo dít

u zprostředkovatele na rozdíl od předávání prosté informace s vědomím přesažnosti, transcendentnosti kulturního obsahu. Proto také zde mluvíme o zprostředkovatelích, a ne pouze o původcích. Například předávání morální normy jako kulturního obsahu matkou nebo učitelem dítěti nebo mladému člověku je vyjadřováno nebo by se mělo vyjadřovat jako něco dobrého, důležitého a potřebného jak samo o sobě, tak pro daného jedince a jiné lidi, a tedy hodné osvojení daným jedincem. To znamená stručně řečeno předávání s vědomím transcendentálnosti předávaného. Je zřejmé, že předání je úspěšné, jestliže recipient si přesažnost, transcendentálnost daného obsahu uvědomí.

Třetím procesem je vytvoření nového kulturního obsahu. Jestliže dva dosud uvedené procesy se mohou uskutečňovat i pouze ve dvojici zprostředkovatele a příjemce, pro vytvoření kulturního obsahu je nezbytné společenství. Spolu s tím je nezbytné protínání více nezávislých proudů komunikace. Vznik nového kulturního obsahu je totiž vázán na dosažení konsenzu, shody většiny, což u dvojice není možné. Zárodek transcendentnosti, přesažnosti lze proto sledovat podle našeho názoru ve skupině počínaje trojicí. Spojujeme jej s možností přesahu většiny nad menšinou a také s možností dočasného odstupu některých účastníků od probíhající komunikace ostatních. To podstatné však je, že díky kulturnímu zprostředkování vzniká význam zobecněný. I zde je možné připomenout koncept M. M. Bachtina o polyfonii hlasů ve skupině. Ta je zesilována interanimací hlasů ve skupině a vede ke zrodu nového vědomí na průsečíku více jazyků. Podobně F. Bartlett hovoří o procesu konvencionalizace a spojuje jej jednak s kulturou, jednak s působením jedné skupiny na druhou v rámci meziskupinových vztahů. Při konvencionalizaci přechází element kultury z jedné skupiny na druhou (Bartlett, 1932, s. 176; podrobněji o tom Janoušek, 2007, s. 108). To je ovšem pouze první krok k výkladu vzniku nového masového kulturního obsahu. Takový výklad se však již vymyká rámci této naší práce.

Vraťme se k problému souvislosti kultury s verbální komunikací. Verbální komunikace je kulturou modifikována nejen obsahově, ale i ve své dynamické struktuře. Například elektronická komunikace se svou dynamickou strukturou liší od běžné verbální komunikace. Ani ona ovšem není jenom pohybem elektronických artefaktů, ale zůstává sdělováním a sdílením významů. Podobně to platí o komunikaci v různých jazycích.

Důležité je, že verbální komunikace není jen kulturou ovlivňována, ale že také probíhá proces v opačném směru. Kulturní obsah, jak jsme ukázali, je produkován ve společné komunikaci v rámci skupiny či širšího společenství, je osvojován jedincem v komunikaci s jinými jedinci a může být předáván komunikačně jedincem jinému jedinci.

Vzniká však otázka, jak konkrétně verbální komunikace kulturu utváří či přesněji spoluutváří. Tím se zabývají již zmínění L. Conway a M. Schaller (Conway, Schaller, 2007). Lze s nimi souhlasit, když východisko k tomuto problému vidí v tom, že samotný jazyk je podstatnou součástí kultury té či oné kultury. Problém potom analyzují se zřetelem k interpersonálním procesům.

Jedním možným přístupem je analýza procesu přesvědčování jako verbální komunikace. Autoři se v tom odvolávají na tzv. teorii dynamického sociálního účinku. Úspěch sociálního přesvědčování a vlivu vůbec závisí podle této teorie na třech procesech –

konsolidaci na základě postupného sdílení, shlukování do trsů (*clustering*) a korelování, uvádění do vztahů. Konsolidací se rozumí nárůst konsenzu mezi účastníky díky komunikaci. Závisí na síle, bezprostřednosti a opakování předávaných a přijímaných sdělení. Proces shlukování do trsů je do jisté míry rubem procesu konsolidace. Spočívá v tom, že v dané lokalitě dochází u lidí ke shlukování podobných přesvědčení a zároveň k jejich odlišování od shlukování přesvědčení u lidí v jiné lokalitě. Konečně korelování spočívá v tom, že se v průběhu komunikace uvádějí do vzájemných souvislostí jednotlivé prvky kultury a jejich celé trsy. I když autoři charakterizují těmito procesy interpersonální komunikaci, je zřejmé, že jde spíše o charakteristiky globálnějších komunikačních procesů.

Pro náš problém základních psychologických procesů komunikace je proto zajímavější druhý přístup, který autoři uplatňují. Charakterizují jej jako postup od poznání, kognice, přes komunikaci ke kultuře. Začínají pamětí jako předpokladem komunikativnosti. Jde o následující rysy. Nejprve je to „ulpívavost“, zakotvenost příslušné informace v individuální paměti. Další rys je „vržení“ této informace do interpersonálního prostoru. Třetím rysem je „přitažlivost“ informace pro někoho dalšího. To však ještě není samotný proces vzniku nového kulturního obsahu díky interpersonální komunikaci.

Při snaze vyložit tento proces se autoři oprávněně znovu vracejí k Bartlettovu klasickému výzkumu pořadové reprodukce určitého příběhu. Popsali jsme jej v dřívější práci (Janoušek, 2007, s. 107 n.). Spočívá v tom, že to, co reprodukuje osoba A, je dále reprodukováno osobou B, její verze je následně reprodukována osobou C atd. To je pochopitelně zároveň proces interpersonální komunikace. Pořadová reprodukce přináší přitom radikální změny ve vybavovaném materiálu, jehož výsledná podoba je spíše konstrukce. Podle našeho názoru lze zde vidět náznak přirozeně vznikajícího zobecnění, i když Bartlett to tak nenazývá. Tento produkt pořadové reprodukce vystupuje v Bartlettově procesu konvencionalizace, který jsme uvedli v této kapitole dříve, a kde jde již o element kultury. Autoři však kulturní produkt jako zobecněný výsledek interpersonální komunikace necharakterizují, což považujeme naopak za velmi důležité. Omezují se na základě uvedených a dalších zajímavých přístupů na závěr, že informace a vědění se systematicky v průběhu komunikace mění, mnohé je vypouštěno, ale určitý společný základ v podobě sdílených kulturních znalostí a norem zůstává.

1.3 Základní psychické procesy a jejich funkce ve verbální komunikaci

Psychiku můžeme charakterizovat třemi základními procesy. Je to poznávání, prožívání a regulace chování a činnosti. Jinak řečeno, jde o procesy kognitivní, emocionálně afektivní a regulační, zejména volní.

Pro náš problém je důležité, že člověk poznává **prostředí**, prožívá své postavení v něm a reguluje své chování a činnost vůči němu na základě významnosti, kterou pro něho jednotlivé faktory prostředí mají. Některé tyto faktory souvisejí s udržením a rozvojem lidského života velmi těsně, jiné naopak velmi vzdáleně. Některé mohou být s udržením a rozvojem života dokonce ve faktickém rozporu (podle Janoušek, 2007, s. 39). Jednoduchý příklad: Vykouření cigarety, která leží před kuřákem na stole, mu poskytuje uklidnění, ale tento význam vykouření cigarety je v rozporu se zachováním jeho zdraví. V každém případě však významy faktorů prostředí pro člověka představují zároveň konkrétní zaměření uvedených psychických funkcí, případně procesů. Můžeme hovořit o významové struktuře a dynamice psychiky jako celku.

Vzhledem k vnitřní souvislosti psychiky a verbální komunikace z toho plyne, že také v samotné verbální komunikaci se projevují poznávací, emocionálně afektivní a regulační, zejména volní, procesy a jevy, zaměřené podle významnosti faktorů prostředí pro člověka. Pokud jde o základní druhy psychických procesů, předpokládáme, že jsou přítomny v různé míře ve všech komponentách komunikačního aktu. Kognitivně reprezentační procesy jsou zřejmě zastoupeny zejména v intenci či záměru mluvčího a v odhadu intence či záměru mluvčího příjemcem, emocionálně afektivní procesy v motivaci mluvčího a efektu na příjemce včetně jeho motivace, regulačně volní procesy v rozhodování mluvčího o podobě zprávy spjaté s jejím kódováním a v rozhodování příjemce o přijetí či nepřijetí zprávy spjaté s jejím dekódováním. Naše pojetí verbální komunikace je v základních obrysech následující. To, co je významné, a to pro daného jedince nebo pro jiného jedince nebo pro celé společenství, si lidé sdělují či nesdělují a zároveň to sdílejí či nesdílejí. To je oblast komunikace. Její základní, i když ne jedinou formou je komunikace verbální. Komunikace může mít i jinou podobu, zejména neverbální. My se zde však soustředujeme na komunikaci verbální. Pokud budeme mít na zřeteli jinou formu komunikace, zejména neverbální, výslovně to uvedeme.

Verbální komunikaci a psychiku tak spojuje především to, že obě mají kromě činnostního charakteru svou vlastní významovou dynamiku a strukturu. Přesněji řečeno, jejich činnostní charakter spočívá do velké míry ve významové dynamice a struktuře. Významová dynamika a struktura lidské psychiky na jedné straně a verbální komunikace na druhé straně nejsou sice totožné, zároveň však existuje jejich vnitřní souvislost.

Psychická významová dynamika a struktura spočívá především v tom, že člověk poznává své prostředí, prožívá své postavení v něm a reguluje své chování a činnost vůči němu na základě významnosti, kterou pro něho jednotlivé faktory prostředí mají. Významnost faktorů prostředí pro člověka je dána jeho vztahem k nim, čím jsou samy o sobě, a tím, k čemu jsou pro něho.

Významová dynamika a struktura verbální komunikace je především sdělováním či nesdělováním a sdílením či nesdílením osvojených či nových významů. Tyto významy mají své zvukové či písemné nositele, které umožňují jejich přenos mezi účastníky komunikace. I proto tady vystupuje významná úloha prostředí. Nositele významů, ať

již přírodní, nebo lidmi upravené artefakty, jsou jeho součástí. Můžeme hovořit o *ekologických* základech verbální komunikace.

Psychická významová dynamika a struktura a verbálně komunikační dynamika a struktura se vzájemně pronikají. Psychika se významově obohacuje o významy přijímané komunikací od jiných lidí. Naopak tím, že význam faktorů prostředí se vyjevuje na základě vztahu člověka k nim, je verbální komunikace přirozeně zakotvena nejen v prostředí, ale i v lidské psychice samotné. Jestliže se zabýváme verbální komunikací jako psychologickým problémem, máme na mysli její hlubší rozkrytí na základě tohoto vzájemného průniku.

Přirozeným východiskem významové dynamiky a struktury verbální komunikace je analýza přístupnějších vnějších verbálních procesů a struktur. Analýza jejich významovosti by potom měla ukázat, jak je verbální komunikace zakotvena ve vztahové dynamice a struktuře lidské psychiky a jak zase verbální komunikace průnik významů od jiných lidí a společnosti vůbec do lidské psychiky zprostředkovává. Obecněpsychologický problém verbální komunikace je tak zároveň problémem sociálněpsychologickým.

Vycházíme z toho, že i elementární verbální komunikace je sama zprostředkována (Janoušek, 1968b, s. 33). Jednak je to zprostředkovanost znakově předmětná, předmětem, o němž se komunikuje, a jeho označením. Za druhé je to zprostředkovanost sociálně strukturní – rolí, normou, statutem účastníků komunikace. Za třetí je to zprostředkovanost cílem, o který komunikace usiluje, a prostředkem jeho dosažení, řekli bychom zprostředkovanost cílově instrumentální. Znakově předmětné, sociálně strukturní a cílově instrumentální momenty se v komunikaci vzájemně pronikají a podmiňují. Pro verbální komunikaci je charakteristické, že všechny tři způsoby zprostředkování jsou ovlivněny kulturou, případně že mají kulturní ráz.

Zde se znovu setkáváme se vztahem verbální komunikace a prostředí. Uvedená zprostředkovanost komunikace představuje aktivní využívání některých momentů prostředí přírodního a sociálního jako prostředků. To je **zprostředkovanost aktivní**. Vedle této aktivní zprostředkovanosti je však pro komunikaci nezbytná i **zprostředkovanost potenciální**. Ta je umožněna tou částí prostředí, která je pro průběh komunikace uzpůsobená, i když nemusí být aktuálně komunikací využívána. Patří sem určitý inventář komunikačních prostředků, který je k dispozici. Zároveň je toto prostředí, které je k dispozici, určitým způsobem strukturováno. To jsou **komunikační sítě**. Mají nejrůznější podobu, patří sem gramatická pravidla, možné vztahy uvnitř skupin i mezi skupinami i internet. Na příslušných místech v dalším výkladu na důležitou funkci sítí poukazujeme.

Vzhledem k nekonečnému množství možných obsahů komunikace je důležité stanovit rovinu obecnosti, na které se budeme obsahovostí verbální komunikace zabývat. Tato nutnost vyvstává již na velmi obecné rovině. Výše jsme například uvedli, že verbální komunikace je mimo jiné zprostředkována **sociální rolí**. Takovými rolemi jsou již role mluvčího a posluchače v elementárním modelu verbální komunikace. Tyto role jsou pochopitelně mnohem obecnější než role učitele a žáka, notabene učitele určité konkrétní školy a žáka určité konkrétní třídy tamtéž, atd.

Jak postupovat u konkretizace obsahovosti v takové velmi obecné rovině, jakou je mluvčí a posluchač?

Výchozí jednotka potřebná pro naši analýzu vztahu významu a verbální komunikace by měla zahrnovat kromě obsahovosti jak vnitřní psychické procesy, tak vnější verbalizaci. Dále by měla postihovat základní intersubjektivitu mluvčího a posluchače a základní společensky sdílenou významovou strukturu. To znamená jak zdvojení, případně množinu účastníků dorozumívání, tak sdílený interpersonální, skupinový a celospolečenský inventář jazykových a kulturních významů. Obojí – jak základní intersubjektivita, tak základní společenské sdílení – má zase svou vnitřní psychickou podobu i vnější verbální podobu.

Zvláštní postavení z hlediska vnitřních procesů mají v komunikaci **smysl sdělení** pro původce a **smysl sdělení** pro příjemce. Účastníci se rozhodují již o navázání komunikačního vztahu, tedy o vstupu do něho, podle smyslu, který pro ně určitá verbální komunikace má nebo může mít. Předpokládáme, že **smysl** představuje průsečík výrazného zastoupení všech základních psychických procesů. Jde totiž především o osobnostní **smysl**, který pro účastníky komunikačního aktu tento akt má. Zatímco věcný obsah sdělení je pro účastníky komunikačního aktu shodný, jeho **smysl** je pro účastníky rozdílný. Zároveň **smysl** propojuje motiv a záměr, respektive cíl komunikačního aktu, které bývají u mluvčího a posluchače rovněž rozdílné. Do **smyslu** též vstupuje individuální osobnostní profil každého účastníka. K problému **smyslu** se vracíme v našem výkladu ještě vícekrát.

Základním kognitivně reprezentačním procesem, na který se při rozboru vnitřních psychických procesů zejména soustřeďujeme, je **myšlení**. Je charakterizováno především **analýzou** a **syntézou**. (Na tyto myšlenkové aktivity jsme upozornili v jedné z našich prvních prací – Janoušek, 1957.) Analýze a syntéze jako hlavním myšlenkovým aktivitám se věnoval podrobně S. L. Rubinštejn a jeho škola (Rubinštejn, 1958 a 1960). Analýza a syntéza se ovšem podle Rubinštejna vztahují k celému poznávacímu procesu, nejen k myšlení, ale i k smyslovému vnímání. (Na to jsme v uvedené práci rovněž upozornili.) Rubinštejn a jeho spolupracovníci se však soustřeďují na tyto procesy v myšlení.

Analýza a syntéza jsou podle Rubinštejna vnitřně spjaté. Analýza se většinou uskutečňuje přes syntézu podmínek úkolu s jeho požadavky, syntéza se uskutečňuje přes analýzu částí, elementů, vlastností v jejich vzájemné souvislosti (Rubinštejn, 1958, s. 28 n.). Abstrakce a zobecnění jsou od analýzy a syntézy odvozené. K abstrakci docházíme analytickým vyčleněním podstatných vlastností, zobecnění vzniká analýzou podmínek jednoho úkolu přes syntézu s požadavky druhého úkolu a spočívá v odkrytí podstatných vztahů. Zároveň abstrakce a zobecnění ovlivňují zpětně analýzu a syntézu.

Podstatnou úlohu v úkolu má podle Rubinštejna slovní formulace problému, úkol je slovně formulovaný problém. Slovní formulace slouží zároveň k fixaci výsledků myšlenkového procesu. S. L. Rubinštejn se nezabývá speciálně analýzou a syntézou v řečové činnosti, avšak na analýzu a syntézu jako „společné jmenovatele“ myšlení a řeči výslovně poukazuje (tamtéž, s. 8).

Podobně přisuzuje základní funkci zvukové analýze a syntéze ve vnitřních psychofyzilogických procesech řeči A. R. Lurija (Lurija, 1962, s. 350 n.). Spočívá v rozčleňování nepřetržitého toku mluvené řeči na části, v abstrahování od vedlejších nesignálních zvukových příznaků, ve vyčleňování trvalých fonémů, v uchovávání posloupnosti těchto fonémů a nakonec v jejich spojování v syntetické fonematické skupiny. Jinde Lurija upozorňuje v návaznosti na Sečenova na dvojí druh syntézy – simultánní, současné, a sukcesivní, posloupné (Lurija, 1963, s. 70 n.). Syntéza jednotlivých prvků v simulování skupiny, kde se Lurija odvolává na Gelba a Headu, se vyskytuje v bezprostředním vnímání, při paměťovém uchovávání dřívější zkušenosti i při složitých intelektuálních operacích. V tomto posledním případě, který nás v souvislosti s verbální komunikací zajímá, má podobu ovládnutí soustavy vztahů. Týká se to podle Luriji i gramatické soustavy jazyka, kde jsou elementy rozmístěny do určitého přehledného a současně prohlédnutelného schématu.

Obtížnější je to s posloupnou, sukcesivní syntézou. Sukcesivní syntéza nemá vlastnost současné přehlednosti. Zde každý článek zapojený do určité řady může vyvolat pouze určitý řetěz článků následujících jeden za druhým, rozvíjejících se v sériovém sledu. Takové syntézy se mohou uskutečňovat v sluchové a motorické oblasti a na různých úrovních – senzomotorické, mnestické, intelektuální. Intelektuální rovinou je například právě rozvinutá řeč, zejména pokud jde o její syntaktickou organizovanost. Jednotlivé prvky celé výpovědi vždy vystupují jako organizované do určitých posloupných sérií. Na základě toho podle Luriji považoval Lashley (Lashley, 1960) gramatickou stavbu výpovědi za jeden z nejvýraznějších příkladů sériově organizované mozkové činnosti.

Společným průsečíkem vnitřních psychických procesů při komunikaci je **identita** jako subjektivní vyjádření jejich společné vazby na osobnost účastníka komunikace. Subjektivně vyjadřuje zároveň objektivní determinovanost psychiky individuální historie, vztahy s druhými lidmi, skupinami, různými společenstvími a danou společností jako celkem. K tomu přistupuje i determinovanost biologická, která je sama ovlivněna sociálně. Například podle A. Giddense Freudův význam nespočívá v tom, že nabídl pro moderní posedlost sexem nejvýstižnější formulaci, ale spíše v tom, že odhalil vztah mezi sexualitou a vlastní identitou. To učinil v době, kdy to ještě nebylo nikomu zřejmé, a současně ukázal na problematičnost tohoto vztahu (Giddens, 2012, s. 41). Přitom subjektivní vyjádření se s objektivní determinovaností plně nekryje. Komunikace je (vedle jiných činností) zprostředkovatelem vlivu těchto determinant na jedince, a pokud jde o jejich subjektivní vyjádření, tedy identitu, zprostředkovatelem hlavním.

Existuje mnoho vymezení identity. Týkají se jak identity osobní, tak také sociální. U E. H. Eriksona nacházíme klasické vymezení identity, které se týká především identity osobní, i když bere v úvahu obě identity. V osobní identitě rozlišuje dvě stránky, self identitu a ego identitu. Postihuje tak do jisté míry dvoupólovost osobní identity. Self identita je spíše zaměřena na sebevnímání a sebechápání, ego identita na aktivní udržování vlastní totožnosti a její kontinuity v čase (Erikson, 1968). Přejít k sociální identitě představuje poněkud překombinované jedincovo srovnávání vlastního sebe-

posuzování se způsobem, jak jej posuzují jiní ve srovnání se sebou a s typologií, která je pro ně významná. Jedinec sám přitom srovnává způsob posuzování vlastní osoby jinými z hlediska typologie, která je významná pro něho (Erikson, 1968).

U H. Tajfela nacházíme pojetí, které vychází z identity sociální. Ta má podle něho tři aspekty: kognitivní – povědomí skupinové příslušnosti čili sebekategorizaci, hodnotící – za jak dobrou nebo špatnou je skupina považována, a emoční – pocity připoutání ke skupině (Tajfel, 1982). J. Turner rozšiřuje charakteristiku sociální identity na identitu osobní. Osobní identita se vztahuje podle něho na kategorizace „já“ versus „ne-já“, sociální identita se vztahuje na kategorizace „my“ versus „ne-my“ (Turner, 1999).

Vidíme tak, že přes různá vymezení identity nalézáme v nich kognitivně reprezentační, emocionálně afektivní a regulačně volní stránku. Jinak řečeno, identita obsahuje to, co si o sobě a druhých její nositel představuje, případně co o sobě a druhých ví, dále to, jak sebe a druhé citově prožívá, a konečně i to, jak se ve vztahu k sobě a druhým ovládá a jak se sám o sobě a o vztahu k druhým rozhoduje a hodnotí.

Často se charakterizuje identita jako prožívání sebe a své skupinové začleněnosti. Tím se ovšem akcentuje její emocionálně afektivní stránka, která charakteristiku identity nevyčerpává. Prožívány jsou však svým způsobem i stránka kognitivně reprezentační a stránka regulačně volní. Tyto jemné rozdíly proto často necháváme stranou. Termín „prožívání“, pokud je chápán široce, potom identitu celkově dobře charakterizuje.

1.4 Verbální komunikační akt

Naše pojetí verbálního komunikačního aktu (Janoušek, 2007, s. 51) představuje určité východisko pro analýzu významové dynamiky a struktury verbální komunikace. Rozlišujeme v komunikačním aktu:

1. motivaci mluvčího;
2. intenci čili záměr mluvčího;
3. smysl sdělení pro mluvčího;
4. rozhodování mluvčího o podobě zprávy spjaté s jejím kódováním;
5. promluvu s věcným obsahem sdělení;
6. rozhodování příjemce o přijetí zprávy spjaté s jejím dekódováním;
7. smysl sdělení pro příjemce;
8. odhad intence či záměru, případně motivace mluvčího příjemcem;
9. efekt sdělení na příjemce včetně jeho motivace.

To vše se ovšem vztahuje k danému komunikačnímu aktu. U budoucího posluchače předchází před vstupem do daného komunikačního aktu vlastní motivace včetně po-

třeb, zájmů a hodnotových orientací, dále záměr a rovněž smysl, jaký pro něho vstup do komunikačního aktu vůbec může mít.

Významovou dynamiku a strukturu verbální komunikace představuje komunikační akt jako celek. Promluva s věcným obsahem sdělení představuje vnější verbální proces a strukturu, které jsou přirozeným východiskem k analýze vnitřních procesů. Vnitřní psychické procesy a jevy jsou tu zastoupeny motivací, intencí čili záměrem, smyslem sdělení pro mluvčího, smyslem sdělení pro příjemce, odhadem intence či záměru mluvčího příjemcem a efektem sdělení na příjemce včetně jeho motivace.

Důležitými z hlediska našeho problému jsou přechody od vnitřních psychických procesů k vnější verbalizaci a naopak. Přechod od vnitřních psychických procesů k vnější verbalizaci u mluvčího představuje rozhodování o podobě zprávy spjaté s jejím kódováním. Přechod od vnější verbalizace k vnitřním procesům představuje rozhodování příjemce o přijetí zprávy spjaté s jejím dekódováním. V těchto přechodech má podstatnou úlohu vnitřní řeč, které věnujeme v dalším výkladu soustředěnou pozornost.

Naše pojetí komunikačního aktu představuje také možné východisko k odkrývání produktivního, případně přímo tvořivého podílu verbální komunikace, a tím i tvořivého užívání jazyka na řešení problému. Řešení problému zde chápeme velmi obecně jako výraz tvořivé myšlenkové či intelektuální činnosti vůbec.

Dříve jsme hledali východisko k produktivitě či přímo tvořivosti komunikace, a tím také k odkrývání tvořivého užívání jazyka při řešení problému, v rozvinuté vzájemné komunikaci (Janoušek, 1984, s. 149 n., Janoušek, 2007, s. 108 n.). Rozlišili jsme zde dva rysy. Jedním rysem je to, že rozvinutá komunikace alespoň dvou účastníků zahrnuje ve vnitřní souvislosti jednak oddálení sdělení jako produktu komunikační aktivity od jeho původce, jednak propojení účastníků prostřednictvím sdělení. Druhým rysem rozvinuté komunikace, který ji spojuje s produktivností a tvořivostí při řešení problému, je přeměna rolí, a to chápána z vnitřní stránky jako převzetí hlediska původce daného sdělení jeho příjemcem a naopak. Taková vnitřní „přeměna perspektivy“ znamená zároveň posun ve významové struktuře samotného sdělení a představuje důležité pojítko s tvořivým myšlenkovým aktem. (Rozvinutou komunikací včetně přeměny rolí se zabýváme rovněž v kapitole 4.)

Nyní východisko k odkrývání produktivního, případně tvořivého podílu verbální komunikace na řešení problému v začáteční elementární podobě posouváme přímo do jednotlivého komunikačního aktu. Zacílenost sdělení z hlediska původce na dosažení efektu u příjemce vyžaduje již v rozhodování o podobě zprávy a jejím kódování zasazovat obsah sdělení do širšího kontextu. To v sobě zahrnuje možnost odkrývání nových stránek daného obsahu i nových stránek v dosavadním vědění dosud neuvědomovaných. Podobně u příjemce jeho rozhodování o přijetí zprávy spjaté s jejím dekódováním a zasazováním sdělovaného obsahu do vlastního vědění přináší možnost odkrývání nových stránek obsahu jak ve sdělení přímo, tak stránek v dosavadním vědění dosud neuvědomovaných.

Naše pojetí komunikačního aktu představuje první typ komunikačních aktivit, a to **předávání významů mluvčím a jejich přijímání posluchačem**. Do předávání a přijímání významů patří oznamování, tázání a žádání. Ve většině výkladu se zabýváme jejich obecným charakterem, to znamená předáváním a přijímáním významů. (V kapitole 4 analyzujeme vztah informování a tázání. Specifické rozlišení oznamování, tázání a žádání uvádíme v kapitole 10.) Pro většinu našeho výkladu soustředění na jejich společnou charakteristiku „předávání a přijímání významů“ stačí.

Tento typ je sice základní, ale ne jediný. Je výchozím typem pro odkrytí dalších tří složitějších typů, jak ukážeme později (v kapitole 4). Další tři typy budeme nyní stručně charakterizovat. Navazujeme v tom na naše dřívější rozlišení, naznačené již v naší první práci a rozvíjené později (Janoušek, 1968, kap. 1).

Druhým typem je **jednosměrné** nebo **vzájemné sebeprojevování**. Těžiště verbální komunikace tu není ve vzájemném předávání a přijímání významů, ale v sebeprojevu. Toto otevření se druhému, jak ukazuje A. Giddens, paradoxně vyžaduje osobní hranici, protože jde o komunikaci, která může být zranitelná. Vyžaduje to citlivost a takt (Giddens, 2012, s. 104).

Třetím typem je vzájemná **směna významů z hlediska užitečnosti**, tj. z hlediska zisků a ztrát při takové směně. Zahrnuje v sobě vzájemné srovnávání hodnoty předávaných významů se zřetelem k individuálním zájmům účastníků komunikace.

Čtvrtým typem je **spolupráce na tvorbě významů**, která vede k emergenci významů nových. V elementární podobě je spolupráce zahrnuta již v prvním typu, který se nemůže bez navázání vztahu uskutečnit. V rozvinuté podobě je samostatným typem proto, že souvisí s problémem tvořivosti komunikace.

Všechny tyto typy se liší komunikačními aktivitami, rolemi účastníků a smyslem, který pro ně představují. Celková problematika verbální komunikace je v nich do jisté míry zkoncentrována. Naším cílem bude mimo jiné přispět k odkrytí toho, co mají společného z hlediska vnitřních psychických procesů. A to bude vyžadovat obrátit se k pojetí verbální komunikace jako *společné* činnosti účastníků, které je v naší dosavadní výchozí formulaci verbálního komunikačního aktu obsaženo jen implicitně. Obsaženo tam však je, a to v předpokladu základní vzájemnosti mluvčích a posluchačů a sdíleného základního významového společenství.

1.5 Lidský hlas jako nositel verbální komunikace

Zvláštní problém představuje lidský hlas jako nositel verbální komunikace mluvené. (Specifičností psané řeči a písemné komunikace se zabýváme v kapitole 6.) Ve starší studii poukazuje G. Allport (Allport, 1961, s. 482 n.) na to, že netrénované hlasy se od sebe

velmi liší výškou, hlasitostí a zabarvením. Hlas je proto podle něho vysoce expresivním nástrojem, pokud jde o osobnostní rozdíly. Ovšem jak na základě uvedených vlastností hlasu usuzovat na osobnostní rozdíly, Allport již neuvádí. Podle našeho názoru se ve vlastnostech hlasu nesporně osobnost lidí projevuje, ale je velmi obtížné přesněji určit, jak se to děje. My bychom z hlediska našeho problému dodali, že jako nástroj komunikace se tato charakteristika hlasu vztahuje především ke komunikaci neverbální, a to k paralingvistickým jevům.

S naším problémem verbální komunikace souvisí druhá část Allportovy úvahy. Řeč se podle něho skládá z konvenčních slov, spojovaných podle pravidel syntaxe, a je zaměřena na cílevědomou komunikaci, vyrovnávání se s rozdíly. Proto rovněž při naší analýze verbální komunikace nepotřebujeme zabývat se hlasovými rozdíly.

Složitější je to s Bachtinovou charakteristikou hlasu, kde se hlas neredukuje na vokálně auditivní projev. Představuje podle něho „mluvící osobnost“, „mluvící vědomí“. Souvisí to s jeho základní myšlenkou o dialogičnosti sebeuvědomění jako „obdařenosti hlasy“. Zde je zřejmě vykládán hlas v širším pojetí, blíží se k pojetí jednotlivého subjektu, a to i jednotlivého subjektu komunikace. Člověk vstupuje podle Bachtina do interpersonálního dialogu jako celostní hlas (Bachtin, 1979, s. 318). Dialogičnost sebeuvědomění lze konkrétně chápat podle našeho názoru jako intrapersonální komunikaci. (Intrapersonálnost a interpersonálnost verbální komunikace rozebereme v kapitolách 4 a 5.)

Bachtinovské pojetí vícehlasosti jsme podrobněji rozebrali v dřívější práci (Janoušek, 2007, s. 66 n.). Využili jsme je, zejména v podobě „řeči o (cizí) řeči“, i pro výklad dřívějšího experimentu. (Možnosti tohoto využití připomeneme v kapitole 10.)

Pro tuto práci považujeme za nejzajímavější Bachtinovu myšlenku, že „vícehlasost“ je takovou konstrukcí promluvy, která sice podle syntaktických či kompozičních znaků náleží jednomu mluvčímu, ve skutečnosti však obsahuje dvě či více promluv, dva či více sémantických systémů. Bachtin uvádí jako příklad následující promluvu z *Malé Doritky* od Charlese Dickense: „Stalo se široce uznávanou samozřejmostí, že pan Merdle, který poskytl společnosti podivuhodné služby tím, že na tom vydělal mnoho peněz, nemůže zůstat pouhým plebejcem.“ Vedlejší věta „že na tom vydělal mnoho peněz“ je hlasem autora a věta „který poskytl společnosti podivuhodné služby“ je hlasem někoho jiného. Bachtin však nedává odpověď na přirozenou otázku, na základě čeho je možné usoudit na přítomnost druhého, když na základě syntaktických či kompozičních znaků dané promluvy to možné není. Zřejmě je to podle něho možné na základě rozboru sémantického.

Problém je podle našeho názoru v tom, zda tato dvojhlasost, jistě sémantická, není přece jenom také syntaktická či kompoziční. Usnadnilo by to podstatným způsobem nejen rozbor jednotlivé výpovědi, ale dané vzájemné verbální komunikace jako celku. Domníváme se, že to možné je. Musí ovšem jít o syntaktickou souvislost ne formálně, pouze z hlediska vnější skladby, ale o souvislost vnějškově syntaktickou a zároveň vnitřně logickou, o vnitřně logické vyplývání či nevyplývání. Právě „nevyplývání“ v našem příkladu signalizuje řeč jiného. Vždyť „poskytnutí společnosti podivuhodných služeb“

„tím, že se na tom vydělá“ představuje nevyplývání. Vyplývání by bylo vyjádřeno naopak třeba „ačkoliv na tom vydělal“. To by ovšem řeč druhého nesignalizovalo.

Lze však namítnout, že v případě ironicky míněné výpovědi tomu může být stejně, tj. že narušení vyplývání, v našem příkladě vedlejší věta uvozená slovy „tím, že“ kromě signalizace řeči druhého slouží k vyjádření ironie. To ovšem znamená, že i ironie má své syntakticko-logické vyjádření, v daném případě opačné než u prostého vyplývání.

Jak však rozpoznat, kdy jde o prostou vícehlasost, to znamená vstup druhého do výpovědi prvního, a kdy jde o ironii? Měla by tomu sloužit odpověď na klasickou otázku: „Co tím ten člověk myslí?“ Jednou cestou k tomu je potom poznání širšího kontextu mimokomunikačního, a to situačního i osobního, současného i minulého. Druhou, důležitější cestou je analýza širšího kontextu komunikačního, především srovnání jednotlivých vzájemných replik. (Tím se zabýváme v souvislosti s interpersonální komunikací v kapitole 5.) Problém odкрыtí druhého za syntakticko-logickými souvislostmi výpovědi prvního však zůstává. (Podrobněji se tím zabýváme v kapitole 10.)

Porovnáme nyní naše pojetí východiska pro analýzu významové dynamiky a struktury verbální komunikace s třemi jinými klasickými přístupy ke komunikaci. Jsou zajímavé zejména tím, že jde o přístupy mezioborové, kde je psychologický zřetel začleněn mezi zřetele další. O to mnohostranněji se tu však pojčuje.

1.6 J. Habermas a filozoficko-sociologické základy verbální komunikace

J. Habermas podává koncepci takzvané univerzální pragmatiky, jejímž úkolem je identifikovat a rekonstruovat univerzální podmínky možného dorozumění, případně obecných předpokladů komunikativního aktu. Svůj výklad začíná komunikativní činností zaměřenou na dosažení porozumění (*Verständigung*). Soustřeďuje se na verbální činnost, ponechává stranou podobně jako my neverbální činnosti a tělesné výrazy. Komunikační činnost zaměřenou na dosažení porozumění považuje za fundamentální, ze které lze derivovat jiné formy sociální činnosti (Habermas, 1984a, s. 1). Na rozdíl od Habermase derivování jiných forem činnosti z komunikace považujeme za sporné, většinou bývá naopak vznik verbální komunikace od společné činnosti odvozován. Pro náš problém to však není podstatné, protože se vznikem verbální komunikace nezabýváme. Zaměřenost fundamentální komunikace na porozumění považujeme za důležitou, v zaměřenosti na porozumění (*verständigungsorientiert*) lze podle našeho názoru vidět výchozí jednotku výzkumu komunikace v Habermasově pojetí. Sledujme jeho další postup.

Habermas odlišuje porozumění od pozorování. Pozorování je zaměřeno na postřehnutelné věci a stavy, kdežto porozumění je zaměřeno na význam promluv. Při pozorování je pozorovatel v podstatě sám, kdežto interpret promluvy, který rozumí významu, je účastníkem komunikace na základě intersubjektivního vztahu s jinými jedinci, a to i když je sám s knihou, dokumentem nebo uměleckým dílem. Získávání zkušeností v průběhu komunikace je druhotné vzhledem k cíli dosahovat porozumění, jemuž komunikační procesy slouží (Habermas, 1984a, s. 24).

Habermas zdůrazňuje požadavek na platnost, validitu, to znamená na srozumitelnost, pravdivost, pravdomluvnost a správnost ve vzájemném porozumění. Zároveň si uvědomuje, že termín „porozumění“ je dvojznačný. Minimálně to znamená, že mezi dvěma subjekty je shoda v porozumění (*Einverständnis*) lingvistickému výrazu. Maximálně to znamená, že mezi nimi existuje shoda, pokud jde o správnost promluvy vzhledem ke vzájemně uznávanému normativnímu pozadí. Habermas si je dále vědom toho, že pokud by plná shoda, zahrnující všechny uvedené komponenty, byla normálním stavem jazykové komunikace, nebylo by třeba analyzovat porozumění z hlediska procesu dosahování shody. A právě z hlediska procesu dosahování shody zde existuje podle něho „šedá“ zóna charakterizovaná stavy nesrozumitelnosti, neporozumění, záměrné i nezáměrné nepravdomluvnosti, skrytého i otevřeného sporu. Tím je jeho přístup blízký přístupu psychologickému.

V souvislosti s rekonstrukcí univerzálních podmínek možného porozumění si Habermas klade otázku transcendentálnosti takové analýzy. To znamená v souladu s Kantem předpokládat, že existují apriorní podmínky možné zkušenosti. Tento předpoklad by mohl mít podle Habermase i slabší podobu, než je u Kanta, a to podobu nezbytné pojmové struktury objevující se v každé koherentní zkušenosti. V tomto slabším pojetí potom Habermas považuje za možné, obdobně jako tomu je u poznávacích procesů, provádět transcendentální výzkum procesů možného porozumění. Protože však zkušenost je v komunikaci druhotná vzhledem k dosahování porozumění a protože promluvy jsou na rozdíl od konstituované zkušenosti generovány, měl by být transcendentální výzkum komunikace orientován jinak než epistemologický model konstituované zkušenosti. Řešením by podle něho mohl být model hloubkové a povrchové struktury. Habermas tak dospívá k modelu, který rozvinul lingvista Chomsky. Rozšiřuje a prohlubuje tím svou charakteristiku základní komunikační jednotky (Habermas, 1984, s. 24). (Chomského model rozlišení hloubkové a povrchové struktury vykládáme podrobněji v kapitole 3.)

Problém jednotky verbální komunikace konkretizuje Habermas dále. Po jazykové stránce charakterizuje tuto jednotku jako promluvu, *utterance*. Souvisí se základní jednotkou jazyka, kterou je podle něho věta, *sentence* (tamtéž, s. 26 n.). V komunikaci jsou promluvy a věty vzájemně spjaté. Cílem rekonstrukční analýzy jazyka je explicitní popis pravidel, která musí zvládnout kompetentní mluvčí, aby utvořil gramatické věty a užil je přijatelným způsobem v promluvách. Jestliže gramatická věta musí uspokojit požadavek srozumitelnosti, úspěšná promluva musí uspokojit tři další požadavky validity. Za prvé je to reprezentace něčeho ve světě, proto musí být považována účastníky za

pravdivou. Za druhé vyjadřuje nějaký záměr mluvčího, a musí být proto považována za důvěryhodnou. Za třetí odpovídá sociálně uznávaným očekáváním, normativní realitě, a proto musí být považována za správnou. Komunikativní činnosti souvisejí s normami a hodnotami, uspokojují je nebo narušují.

S použitím Austinovy koncepce (Austinovu koncepci podrobněji rozebíráme v práci Janoušek, 2007, s. 95 n.) charakterizuje Habermas verbální promluvy jako řečové akty. Řečový akt je úspěšný, jestliže vztah mezi mluvčím a posluchačem, zamýšlený mluvčím, se realizuje a jestliže posluchač může obsahu použitému mluvčím v ilokučním smyslu (jako slibu, tvrzení, návrhu atd.) porozumět a přijmout jej. To podle Habermase osvětluje generativní sílu verbálních aktů. Generativní síla spočívá v tom, že mluvčí uskutečňováním verbálního aktu ovlivní posluchače takovým způsobem, že ten může přijmout interpersonální vztah s ním. (Připomínáme, že na rozdíl od ilokučního aktu jako lokuční akt označuje Austin prostě akt pronášení výpovědi.)

Interpersonální vztah však není podle Habermase dostatečně selektivní při vymezování základního verbálního aktu zaměřeného na dosahování porozumění. Přechází proto k analýze řečového aktu z hlediska jeho skladby. Explicitní řečový akt má ilokuční a propoziční složku. Ilokuční složka spočívá v ilokučním aktu, prováděném s pomocí performativní věty. Připomínáme, že podle Austina performativní výpověď co nejvíce zdůrazňuje ilokuční platnost, jejím vyslovením se vykonává určitý čin, například: „Sázím se s tebou, že zítra bude pršet.“ Naopak konstativní výpovědi zahrnují výpovědi, které jsou pravdivé či nepravdivé, například: „Na půdě je kuna.“ Perlokuční akt je dosažením určitých účinků, když něco řekneme, například přemlouvání, zastrasování apod. (Janoušek, 2007, s. 95).

Podle Habermase performativní věta je kladná, v čase přítomném, v oznamovacím způsobu, za podmět má první osobu. Přísudek je tvořen s pomocí performativního výrazu, obvykle s pomocí částice „tímto“. Příkladem je věta: „Tímto ti slibuji, že k tobě zítra přijdu.“

Ilokuční, případně performativní složka (Habermas výrazněji ilokuci a performaci nerozlišuje) musí být podle něho doplněna propoziční složkou. Ta je vytvářena pomocí věty s propozičním obsahem. Ve své elementární podobě má propoziční věta podmět a přísudek. Podmětem je jméno nebo označující výraz, s jehož pomocí mluvčí identifikuje předmět, o němž chce něco říci. Přísudkem je výraz pro obecné určení toho, co mluvčí chce u předmětu uznat nebo popřít. Habermas se soustřeďuje na řečové akty, které mají jak ilokučně performativní, tak propoziční složku. Ukazují to výše uvedené příklady. Označuje je jako propozičně diferencované. Odlišuje je od vět, kde jsou obě složky rozpojené. Například ve větě „Hoří“ jsou obě složky rozpojeny. Propoziční obsah zde zůstává invariantní vzhledem k různým ilokučním možnostem.

Propozičně diferencované věty jsou dalším krokem v Habermasově upřesňování pragmatické jednotky analýzy. Ani ty však nejsou podle něho dostatečně selektivní. Mohou být mezi nimi věty normativně vázané významy, jako je „sázení“, „křtění“, „jmenování do funkce“, „uzavírání sňatku“ a podobně. Tady je v pozadí vázanost na nějakou

instituci. Pragmatická jednotka analýzy musí však být naopak podle Habermase institucionálně nevázaná. Dalším požadavkem na takovou jednotku je explicitnost, výslovné vyjádření obou složek. Ne tedy případy, kdy je performativní význam pouze naznačen dodáním výrazů jako „není-liž pravda“, „zajisté“ aj. Jiným požadavkem je nezávislost na kontextu. Závislost na kontextu zahrnuje například případy, kdy význam celého aktu se odklání od významu vět v něm obsažených. Souhrnně řečeno, analytická jednotka je tedy verbální, propozičně diferencovaná, institucionálně nevázaná, explicitní, nezávislá na kontextu.

Vzhledem k tomu, že Habermasův výklad není někde zcela jasný a zároveň neoplývá příklady, dovolíme si navázat na výše uvedený příklad věty a pokusíme se na ní demonstrovat jeho požadavky na analytickou jednotku. Předpokládejme, že věta „Tímto ti slibuji, že k tobě zítra přijdu“ je hledanou analytickou jednotkou. Byla by případně institucionálně normativně vázaná, kdyby například zněla: „Tímto ti *závazně* slibuji, že k tobě zítra přijdu.“ Nebyla by explicitní, kdyby například zkratkovitě zněla: „Fakt, zítra k tobě přijdu.“ Byla by kontextově vázaná, kdyby například zněla: „Tímto ti slibuji, že k tobě zítra *možná* přijdu.“

Rozlišení ilokuční a propoziční složky spojuje Habermas s oddělením dvou komunikačních úrovní, na něž mluvčí a posluchač při komunikaci současně vstupují. Jednak je to rovina intersubjektivní, na níž mluvčí a posluchač prostřednictvím ilokučních aktů navazují vztahy, které jim umožňují dospět k porozumění jeden druhému, a jednak je to rovina propozičního obsahu, který je komunikován. Účastníci komunikace tak kombinují komunikaci obsahu s komunikací o roli, případně smyslu, s nimiž je obsah používán. Intersubjektivita, vyjadřovaná ilokucí, může být v následující časové fázi objektivizována jako sdělovaný propoziční obsah, nemůže však být objektivizována jako tento obsah současně se svým prováděním. Úkolem univerzální pragmatiky je racionálně rekonstruovat tuto dvojitou strukturu řeči, kterou, jak jsme viděli, spojuje Habermas s pragmatickou analytickou jednotkou.

Habermas se zabývá rovněž podmínkami, za nichž pragmatický význam explicitního řečového aktu koinciduje s lingvistickým významem vět v nich použitých. Lingvistická analýza významu věty abstrahuje od těch vztahů k realitě, do nichž věta vstupuje, jakmile je užita, a od těch požadavků na validitu, které z toho pro větu vyplývají. Zatímco Austin vztahuje koncept významu pouze na věty s propozičním obsahem a pro ilokuční akty používá koncept síly, Habermas zde hovoří o dvou druhích významů. Austinově „síle“ odpovídá u Habermase význam ilokučních vztahů při navozování interpersonálních vztahů a významu propozičního obsahu u Austina význam reprezentace faktů (Habermas, tamtéž, s. 49).

Tuto dvojici doplňuje Habermas třetí kategorií významu, a to významu jako funkce výrazu, exprese, odkrytí přání, pocitů, intencí mluvčího, jedním slovem jeho subjektivitu. Z hlediska požadavků validity spojuje Habermas propoziční význam s pravdou, význam ilokučních aktů a interpersonálních vztahů se správností či vhodností a expresivní význam s věrohodností či pravdivostí. V celkovém přehledu tak kognitivní komunikaci

odpovídá konstativní typ řečového aktu, jako téma propoziční obsah a jako požadavek validity pravda. Interaktivní komunikaci odpovídá regulativní typ řečového aktu, jako téma interpersonální vztah a jako požadavek validity správnost, vhodnost. Konečně expresivní komunikaci odpovídá přiznání nebo doznání jako typ řečového aktu, jako téma intence, záměr, a jako požadavek validity věrohodnost, pravdivost (tamtéž, s. 58). Expresie obvykle nebývá slovně tematizována. K slovní tematizaci dochází zpravidla pouze tehdy, když věrohodnost či pravdomluvnost vzbuzují pochybnosti.

Úspěchu řečového aktu je dosaženo nejen posluchačovým porozuměním významu věty, ale také tehdy, vstoupí-li posluchač do vztahu zamýšleného mluvčím. To znamená, že řečový akt je pro posluchače přijatelný pouze tehdy, jestliže mluvčí nejen předstírá, ale upřímně činí nabídku. V souladu s J. Searlem vidí Habermas podstatný předpoklad úspěchu řečového aktu v tom, že mluvčí vstoupí do specifického angažovaného závazku, takže posluchač může na něj spoléhat.

U angažovaného závazku rozlišuje Habermas jeho upřímnost a jeho obsah. Upřímnost spojuje s ilokační silou řečového aktu. Promluva se může považovat za slib, tvrzení, žádost či přiznání, jestliže pro to mluvčí splňuje určité podmínky, vyvozuje z toho pro sebe důsledky. Obsah angažovaného závazku více souvisí s univerzálním požadavkem na validitu a s recipročním uznáním tohoto požadavku. Zároveň to vede k uvažování o důsledcích řečového aktu pro oba účastníky. Proto obsah angažovaného závazku může posluchače racionálně motivovat.

Angažovaný závazek doplňuje v Habermasově pojetí výše uvedené požadavky validity následujícím způsobem. Pravda jako požadavek validity v kognitivním užití jazyka je doplněna závazkem mluvčího prokazovat jistotu, že jeho výrok je pravdivý. Správnost či vhodnost jako požadavek validity použití v interaktivním užití jazyka je doplněna závazkem mluvčího prokazovat oprávněnost, ospravedlnění svého řečového aktu. Konečně pravdomluvnost jako požadavek validity v expresivním užití jazyka je doplněna závazkem mluvčího prokazovat svou důvěryhodnost.

Univerzalita požadavků na validitu, platnost řečového aktu vyplývá ze vztahů uživatelů ke čtyřem světům či doménám. První doménou je vnější prostředí jakožto vnější příroda. Druhou doménou jsou jiní lidé jakožto společnost. Třetí doménou je vnější subjektivita jakožto vnitřní příroda. Čtvrtou doménou je samotný jazyk jakožto specifický segment reality.

Habermas uzavírá svůj postup konkretizace pragmatické jednotky analýzy verbální komunikace zaměřené na porozumění přehledem vztahů mezi doménami reality, základními komunikačními postoji, požadavky na validitu a obecnými funkcemi řeči. Světu vnější přírody odpovídá kognitivní objektivizující komunikační postoj, pravda jako požadavek validity a reprezentace faktů jako obecná funkce řeči. Světu společnosti odpovídá interaktivní přízpůsobovací komunikační postoj, správnost jako požadavek validity a ustavení legitimních interpersonálních vztahů jako obecná funkce řeči. Světu vnitřní přírody odpovídá expresivní komunikační postoj, pravdomluvnost jako požadavek validity a odkrytí subjektivitu mluvčího jako obecná funkce řeči. U domény jazyka

základní komunikační postoj odpadá stejně jako obecná funkce řeči. Jako požadavek validity je uvedena srozumitelnost.

Srovnajme nyní Habermasovo pojetí s naším pojetím základního komunikačního aktu. Naše obecné schéma umožňuje přiřadit Habermasovu klasifikaci řečových aktů podobně jako u Austina z hlediska mluvčího k jednotlivým komponentám. Lokuční akt a konstativní výpověď pokrývá naši komponentu „promluva s věcným obsahem sdělení“, ilokuční akt pokrývá „záměr mluvčího“ a „smysl sdělení pro mluvčího“, perlokuční akt pokrývá „záměr mluvčího“ a anticipovaný „efekt na příjemce“ a performativní výpovědi pokrývají všechny komponenty kromě „promluvy s věcným obsahem sdělení“ (Janoušek, 2007, s. 96). Navíc však náš koncept smyslu propojuje ilokuci, perlokuci i performaci.

Pokud jde o čtyři základní komunikační typy, které jsme rozlišili výše, u Habermase jsou výrazně zastoupeny typ předávání a přijímání významů a typ sebeprojevování. Vzájemná výměna významů a spolupráce na jejich tvorbě u Habermase výrazněji zastoupeny nejsou.

Naše schéma ve srovnání s Habermasovým je obsažnější, zahrnuje komunikační akt i z hlediska příjemce. Některými aspekty validity jsme se zabývali odděleně v souvislosti s konstativními výpověďmi a s problémem klamání a lhaní (Janoušek, tamtéž, s. 95 n.). Je však třeba zabývat se validitou verbální komunikace a angažovaným závazkem při jejím uplatňování i v souvislosti s dosahováním vzájemného porozumění. To je pro nás důležitý podnět z Habermasovy koncepce. Habermasovo vymezení základní jednotky jako cílového zaměření na vzájemné porozumění je však pro náš problém příliš úzké. Zacílenost na vzájemné porozumění v našem pojetí je sice jednou z komponent smyslu u mluvčího i posluchače, ale ne nutnou.

Habermasovo pojetí východiska analýzy verbální komunikace jako cílově orientovaného procesu dosahování porozumění je rovněž užitečné. Podle našeho názoru derivování z takto pojaté komunikační činnosti jiných forem sociální činnosti je sice sporné, například kooperace není jenom důsledkem komunikace, ale také a zejména jejím předpokladem, avšak s derivováním dalších aspektů samotné verbální komunikace z tohoto východiska je možné souhlasit. Habermas zajímavě ukazuje na dvojitou strukturu řeči, kde na rovinu uskutečnění interpersonálního vztahu navazuje rovina komunikace obsahu, ale jejich objektivizace přitom nemůže být současná.

Jeho rozlišení tří kategorií významu je také podnětné. Ve významu jako funkci subjektivity mluvčího vidíme blízkost našemu pojetí smyslu. Habermasovo pojetí angažovaného závazku, zahrnující jak upřímnost, tak prokazování pravdivosti, oprávněnosti a důvěryhodnosti, spojuje fakticky cenným způsobem psychologickou analýzu s analýzou etickou.

Pro náš problém je nejzajímavějším podnětem to, že požadavek na validitu komunikačního aktu přivádí Habermase k modelu hloubkové a povrchové struktury. (Tímto rozlišením se budeme podrobně zabývat z psycholingvistického hlediska v kapitole 3.)

1.7 Ch. Morris a sémiotické základy verbální komunikace

Sémiotický přístup je zdůrazněn v díle Ch. Morrisa, který je zároveň psycholog, filozof, logik i sociolog. Zúčastnil se osmého Mezinárodního filozofického kongresu v Praze v září 1934 příspěvkem „The concept of meaning in pragmatism and logical positivism“. Soustředíme se nejprve na jeho práci *Základy teorie znaků* z roku 1938. (Odkazujeme na ni podle vydání Morris, 1944, a podle přetisku in Morris, 1971.)

Zde je obsaženo jeho známé rozlišení tří oblastí sémiotiky jako vědy o znacích. Jsou to pragmatika jako výzkum „vztahů znaků k interpretům“, sémantika jako výzkum „vztahů znaků k objektům, na něž jsou znaky aplikovatelné“, a syntax jako výzkum „formálních vztahů mezi znaky navzájem“ (Morris, 1971, s. 21 n.).

V Morrisově sémiotice se blíží komunikačnímu procesu proces semiózy, v němž něco funguje jako znak (tamtéž, s. 19). Zahrnuje podle Ch. Morrisa tři, případně čtyři faktory. Je to to, co funguje jako znak, to, k čemu se znak vztahuje, a efekt na nějakého interpreta, v důsledku čehož věc, o kterou jde, je znakem pro tohoto interpreta. Nositelem znaku může být zvuk, značka, pohyb či jiná věc, která plní funkci znaku. To, co funguje jako znak, je nositel znaku, to, k čemu se znak vztahuje, je designátum a efekt na nějakého interpreta, v důsledku čehož věc, o kterou jde, je znakem pro tohoto interpreta, je interpretant. Třemi komponentami semiózy jsou tedy nositel znaku, designátum a interpretant a k tomu přistupuje případně interpret, subjekt, činitel celé semiózy jako čtvrtý faktor.

Proces semiózy charakterizuje Morris jako „zprostředkované brání v úvahu něčeho“ (*mediated-taking-account-of*). Zprostředkovatelem je nositel znaku, brání v úvahu je interpretant, to, co je bráno v úvahu, je designátum, činitelem jsou interpreti. Jinak řečeno, znak je znakem designáta pro interpretant v té míře, v jaké bere interpretant v úvahu designátum vzhledem k přítomnosti znaku. Psychický stav ani behaviorální reakce nejsou samy o sobě interpretanty, ale stávají se jimi pouze v té míře, v jaké jde o „brání v úvahu něčeho“, vyvolané nositelem znaku. Lze říci, že výchozí analytickou jednotkou semiózy v Morrisově pojetí je „znakově zprostředkovaný interpretant“. Intersubjektivita komunikace tu ovšem není explicitně vyjádřena, stejně jako význam.

Vedle designáta je třeba odlišit denotátum. Každý znak má designátum, ale nemusí mít denotátum. Například designátum znaku „víla“ je pohádková bytost, ale jeho denotátum, reálná bytost, neexistuje. Abychom obojí v textu rozlišili, což české „označovat“, případně „značit“, neumožňuje, ponecháváme v textu termíny „designovat“ a „denotovat“.

Semióza má sémantickou, pragmatickou a syntaktickou dimenzi. Sémantickou dimenzí je vztah znaku k objektům, na něž je použitelný. Tento vztah je designací, případně denotací. Pragmatickou dimenzí je vztah znaku k interpretům. Tento vztah je

vyjádřením, expresí. Syntaktickou dimenzí je vztah znaku k jiným znakům. Tento vztah je začleněním, implikací.

Sémiotika jako obor zabývající se semiózou se dělí, jak jsme uvedli, na tři odvětví: sémantiku, syntax (či syntaktiku) a pragmatiku. Každé z těchto odvětví obsahuje příslušná pravidla. Sémantika se zabývá vztahem znaků k designátům a tím k objektům, které designáta mohou či nemohou denotovat. Sémantickým pravidlem se rozumí pravidlo, které určuje, za jakých podmínek je znak aplikovatelný na objekt či situaci. Morris je obecně formuluje takto: Znak „*x*“ designuje podmínky *a*, *b*, *c*, za nichž je aplikovatelný. Specifikace těchto podmínek poskytuje sémantické pravidlo pro „*x*“. Když jakýkoliv objekt či situace splňuje požadované podmínky, jsou denotovány tímto „*x*“.

Pro různé druhy znaků jsou různá sémantická pravidla. Morris rozlišuje tři druhy znaků. Indexní znak označuje jednotlivý objekt. Charakterizující znak označuje množinu objektů. Univerzální znak se vztahuje ke všem objektům. Podle sémantického pravidla pro indexní znak tento znak označuje v každém okamžiku to, na co se ukazuje. Obecně řečeno, indexní znak označuje to, na co zaměřuje pozornost. Indexní znak necharakterizuje to, co denotuje, pouze naznačuje přibližně časoprostorové koordináty a nemusí se podobat tomu, co denotuje.

Podle sémantického pravidla pro charakterizující znak tento znak charakterizuje to, co může denotovat. Pokud to činí tak, že v sobě samotném projevuje vlastnosti, které musí mít objekt znakově denotovaný, potom charakterizující znak je „obrazem“, „ikonou“. Jestliže tomu tak není, nazývá Morris takový znak „symbolem“. Podle Morrisa fotografie, hvězdná mapa, chemický diagram jsou ikony, kdežto slovo „fotografie“, jména hvězd a chemických prvků jsou symboly.

Syntax se zabývá vztahy mezi znaky. Syntaktickými pravidly jsou jednak pravidla formační, jednak transformační. Formační pravidla určují přípustné kombinace znaků, které se nazývají větami. Transformační pravidla určují věty, které mohou být získány z jiných vět. Věty jsou potom jak předmětem syntaxe, tak sémantiky. Sémantické pravidlo pro užití věty zahrnuje odkazy na sémantická pravidla znaků, které ji tvoří.

Pragmatika je věda o vztahu znaků k jejich interpretům. Morris ji chápe značně široce. Zabývá se podle něho všemi psychologickými, biologickými a sociologickými fenomény, které se ve fungování znaků vyskytují. Pragmatická pravidla podle Morrisa vymezují podmínky v interpretech, za nichž nositelé znaků jsou opravdu znaky. Zařazuje sem citoslovce jako „ach“, příkazy jako „pojď sem“, hodnotící výrazy jako „naštěstí“, pozdravy a různé rétorické a poetické výrazy, které se vyskytují u uživatelů jazyka pouze za určitých podmínek.

V souladu se širokým pojetím pragmatiky podává Morris (tamtéž, s. 48) biologicko-psychologickou charakteristiku klíčových pojmů. „Interpret znaku“ je organismus, „interpretant“ je návyk (habit) organismu odpovídat v důsledku znaku na nepřítomné objekty, které se vztahují k přítomné problémové situaci, jako by byly přítomny. Díky znakům organismus očekává určitou situaci a může se na ni částečně připravit předem. Odpověď na věci zprostředkovaná znaky je biologické pokračování téhož procesu,

v němž distální smyslové orgány převážily nad kontaktními v řízení chování u vyšších živočichů. Tento proces braní v úvahu stále vzdálenějšího prostředí je v komplexních procesech semiózy umožňován jazykem, kdy objekt braný v úvahu nemusí být již percepčně přítomen.

Na základě uvedených oblastí sémiotiky podává Morris celkovou charakteristiku jazyka: „Jazyk v plném sémiotickém smyslu slova je jakákoliv intersubjektivní množina znaků, jejichž užití je určováno syntaktickými, sémantickými a pragmatickými pravidly.“ (Tamtéž, s. 35.) K tomu připojuje i společenskou charakteristiku. Porozumět jazyku nebo jej správně užívat znamená zachovávat syntaktická, sémantická a pragmatická pravidla běžná v daném sociálním společenství. Zde je již intersubjektivita naznačena.

Jak je pojmána v Morrisově první práci komunikace a význam? Pokud jde o komunikaci, Morris v návaznosti na G. H. Meada poukazuje na důležitou charakteristiku vokálního gesta, která spočívá v tom, že nositel znaku představuje první fázi sociálního aktu a designatum pozdější fázi tohoto aktu. Původce zvuku slyší zvuk podobně jako druzí. Když jsou takové zvuky spojeny se sociálními akty, jako je zápas či hra, různí účastníci aktu získávají tímto společným znakem společné designatum, i když jejich funkce v aktu jsou různé. Získává tím jedinec i společenství. Jedinec nabývá sebeuvědomění a možnost užít společné výsledky ke sledování svých zájmů. Společenství profituje v tom, že jeho členové jsou nyní schopni usměrňovat své chování z hlediska jeho důsledků pro jiné a poskytovat pro celé společenství vlastní zkušenosti a výsledky.

Význam spojuje Morris se zkušeností. Zkušenost je relační pojem. Něco je zkušeností pouze tehdy, jestliže existuje někdo, kdo je k něčemu ve zkušenostním vztahu. Zkušenost není zvláštní třída objektů, ale jsou to objekty v jistém vztahu. Mít zkušenost o něčem znamená brát v úvahu jeho vlastnosti vhodným chováním. Zkušenost je přímá, jestliže se děje přímou odpovědí na příslušný objekt, a je nepřímá, jestliže je zprostředkována znakem. Označení zkušenosti znakem zároveň znamená, že jde o zkušenost vědomou, jinak je zkušenost nevědomá. Jestliže jsem interpretem určitého znaku, existují některé aspekty interpretace, o kterých mohu mít přímou zkušenost, ale druzí ji mít nemohou. To však nevylučuje potenciální intersubjektivnost každé zkušenosti a tím i významu.

Morris rozvíjí tento výklad zkušenosti a významu následujícím způsobem. Fakt, že jedinec A a jedinec B nemohou být ve vztahu přímé zkušenosti ke zkušenosti druhého vzhledem k objektu X, nebrání tomu, aby oba buď měli přímou zkušenost o objektu X, nebo aby mohli nepřímou designovat zkušenostní vztah druhého pomocí znaků a tím mít nepřímou zkušenost. Objekt, který nemůže být předmětem přímé zkušenosti, může být totiž denotován. U konkrétního znaku to znamená, že oba jedinci se mohou lišit, pokud jde o přímou zkušenost s významem situace, a přesto mohou rozhodnout, co druhý míní určitým znakem a v jaké míře oba významy jsou shodné či odlišné. V praxi je podle Morrisa určení významu obtížné. Sám v užívání termínu „význam“ nepokračuje, protože podle něho nepřináší nic nového k souboru sémiotických termínů (tamtéž, s. 59).

Pozdější Morrisova práce, *Znaky, jazyk a chování*, uplatňuje výrazněji behaviorální přístup (Morris, 1946, odkazujeme na ni rovněž podle přetisku in Morris, 1971).

V souladu s ním upřesňuje vymezení pragmatiky, sémantiky a syntaxe. Pragmatika je ta část sémiotiky, která se zabývá původem, užitím a efekty znaků v chování, v němž se vyskytují. Sémantika se zabývá signifikací znaků ve všech způsobech značení. Syntax se zabývá kombinacemi znaků bez ohledu na jejich specifické signifikace a bez ohledu na jejich vztah k chování, v němž se vyskytují (Morris, 1971, s. 302).

V této pozdější práci Morris rozvádí, proč termín „význam“, užitečný pro každodenní analýzu, nezařazuje mezi základní termíny sémiotiky (tamtéž, s. 95). Není podle něho dostatečně precizní, protože označuje všechny fáze označovacího procesu – status být znakem, interpretant, fakt denotování, signifikátum, často naznačuje i mentální a hodnotící procesy. Je proto pro sémiotiku žádoucí, aby se bez tohoto termínu obešla a zavedla speciální termíny pro různé faktory, které termín „význam“ nedokáže rozlišit.

Morris přejímá z behavioristické psychologie čtyři koncepty: přípravný podnět (*preparatory stimulus*), dispozice k odpovědi (*disposition to respond*), sekvence odpovědí (*response sequence*) a behaviorální množinu či rodinu (*behavior family*). Na základě toho podává novou definici znaku: „Jestliže A je přípravný podnět, který v nepřítomnosti stimulačních objektů podněcujících sekvence odpovědí jedné behaviorální rodiny vyvolá v nějakém organismu dispozici odpovídat za jistých podmínek sekvencí odpovědí této behaviorální rodiny, potom je A znakem.“ (Morris, 1971, s. 87.) Obdobně definuje nově i další sémiotické pojmy. Organismus, pro který je něco znakem, je interpretem. Dispozice interpreta odpovídat na znak sekvencí odpovědí nějaké behaviorální rodiny je interpretant. Vše, co umožňuje doplnění sekvencí odpovědí a k čemu je interpret díky znaku disponován, je denotátum znaku. Ty podmínky, při nichž cokoli, co je doplňuje, je denotátum, jsou signifikátum znaku. Znak tak designuje signifikátum.

Morris to objasňuje následujícím příkladem. Pro řidiče varovná slova, která k němu pronáší spolujezdec, jsou znaky. Řidič je interpret. Jeho dispozice odpovídat tím, že se vyhne sesunu půdy na jistém místě silnice, je interpretant. Znak musí designovat, nemusí denotovat. V tomto případě znak designuje sesun půdy jako designátum, ale ne denotátum, protože k sesunu půdy nedochází.

Nově formuluje Morris také rozlišení znaku a symbolu (tamtéž, s. 100). Když se organismus zaopatří znakem, který zastupuje jiný znak v řízení jeho chování a označuje to, co označuje znak, kterého je zástupcem, potom tento znak je symbolem. Stručněji řečeno, symbol je znak produkovaný interpretem, působící jako zástupce jiného znaku, s nímž je synonymní. Všechny znaky, které nejsou symboly, jsou signály.

Pro vymezení jazyka uvádí Morris pět kritérií (tamtéž, s. 112 n.). Za prvé, jazyk je složen z množství znaků. Za druhé, každý znak v jazyce má signifikaci společnou pro mnoho interpretů. Za třetí, znaky tvořící jazyk musí být společné znaky (*comsigns*), vytvořitelné členy rodiny interpretů a mající stejnou signifikaci pro producenty i interprety. Za čtvrté, znaky tvořící jazyk jsou znaky pro více situací, to znamená jsou relativně konstantní v každé situaci, v níž se znak z dané rodiny objevuje. Za páté, znaky jazyka musí tvořit systém propojených znaků, které mohou být kombinovatelné některými způsoby a jinými nikoliv, aby mohly tvořit rozmanitost komplexních znakových procesů.

Na základě toho Morris vymezuje jazyk jako množinu společných znaků pro více situací, omezenou způsoby, jimiž mohou být znaky kombinovány.

Z tohoto pojetí jazyka vyplývá shoda s rozlišením slovníku a gramatiky v jazyce. Slovníku odpovídají znaky pro více situací, gramatické systém, který tvoří. Podobně odtud vyplývá shoda s rozlišením jazyka a řeči. Nositel znaku odpovídá řeči, rodina znaků jazyku.

Jak se tu projevuje Morrisovo rozlišení znaku a symbolu? Společné znaky mohou být společnými symboly. Společné znaky nevyžadují dřívější znaky, ale znak schopný stát se společným symbolem musí být produkován reakcí organismu v rámci již existujícího znakového chování, v němž některý znak má signifikaci interpersonální a pro více situací. Tento společný symbol musí být zároveň symbolem ovlivňujícím receptory produkujícího organismu, stejně jako receptory jiných organismů. K tomuto účelu se nejlépe hodí zvuky, i když nejsou jedinými možnými podněty, které se mohou stát společnými symboly.

Toto pojetí symbolu vede Morrisa ke specifickému pojetí vnitřní řeči, což těsně souvisí s naším problémem vnitřních psychických procesů při užívání jazyka (tamtéž, s. 123 n.). Jazykové znaky mohou být podle něho zastoupeny jinými synonymními znaky, které jako zástupci si podržují veškerou signifikaci jazykových znaků, a přesto nyní fungují pouze vzhledem k samotnému organismu. Zvuk jako jazykový znak může být slyšen jinými organismy, než je komunikátor, ale je v jistém smyslu znkem i tehdy, kdy organismus nemluví nahlas, a znak tak není slyšen ani jinými organismy, ani organismem samotným. Morris jej nazývá „znakem po jazykovém vyjádření“ (*post-language sign*). To je situace, kterou J. B. Watson nazýval „subvokálním mluvením“ a kterou mnozí behavioristé podle Morrisa ztotožňují s myšlením. Takový znak není sociální svou funkcí, i když je sociální svým původem. Je to nový znak, protože původní znak byl zvuk, kdežto nyní není žádný zvuk používán. Ve výše uvedeném příkladu řidič, který si opakuje „mlčky pro sebe“ příkaz slyšený předtím od druhého, nahradil mluvená slova (exteroceptivní podněty) určitými podněty ve vlastním těle (proprioceptivní podněty). Jde o znaky odlišné od jazykových znaků. Protože tyto nové znaky jsou zástupnými znaky synonymními s jazykovými znaky, nazývá je Morris symboly po jazykovém vyjádření (*post-language symbols*), a to osobními. Zde je další klíč k dešifrování významu sémiotiky pro psychologii a vrátíme se k němu rovněž na závěr výkladu Morrisových názorů.

Sledujme nyní souvislost Morrisova pojetí sociálního chování, jazyka a komunikace. Kdykoliv jazykový znak produkován jedním organismem je podnětem pro jiný organismus v sociálním chování, dochází ke komunikaci. Ta může být nazvána jazykovou komunikací, protože je produkována jazykovými znaky. Vztah mezi jazykem a komunikací je velmi těsný, i když jazyk není definován komunikačními termíny. Samotný pojem „komunikace“ není však omezen na jazykovou komunikaci. Jazyk zase není definován v termínech sociálního chování. Lidský jazyk přesahuje znakové chování živočichů, a to i díky znakům po jazykovém vyjádření, které jsme uvedli výše. Jinými slovy můžeme říci, že vnitřní řeč v Morrisově pojetí se podílí na specificky lidském užívání jazyka. Na druhé

straně jazykové chování je stále znakovým chováním a jazykové znaky předpokládají jednodušší znaky, které se vyskytují již u živočichů. Kontinuita je zde stejně reálná jako diskontinuita a zvířecí znakové chování je stejně podobné jako odlišné (tamtéž, s. 130).

Komunikací se Morris zabývá v souvislosti s různými způsoby značení (*signifying*). Tyto způsoby lze rozlišovat podle různých kritérií. Ve znakovém chování organismu i mluvčího lze rozlišit tři, případně čtyři způsoby. Je to způsob označovací (*designative*), tj. označování různých faktorů v prostředí, dále způsob oceňovací (*appraisive*), tj. jejich oceňování z hlediska potřeb organismu, a konečně způsob předpisovací (*prescriptive*), tj. jak působit na tyto faktory, aby byly potřeby uspokojeny. Zvláštní postavení má systémový (*formative*) způsob značení. Nevztahuje se k chování vzhledem k prostředí, nýbrž k tomu, jak něco je značeno v komplexu znaků. Umožňuje se tak modifikování dispozice k odpovědi způsobené jiným znakem v rámci komplexu.

Na toto rozlišení navazuje Morrisova charakteristika čtyř primárních způsobů užití znaků. Je to užití informativní (*informative*), hodnotící (*valuative*), podněcovací (*incitative*) a uspořádací (*systemic*). Informativní adekvátností je přesvědčivost (*convincingness*), hodnotící adekvátností je účinnost (*effectiveness*), podněcovací adekvátností je vemlouvavost (*persuasiveness*) a uspořádací, systémovou adekvátností je správnost (*correctness*).

Na základě tohoto rozlišení se dostává Morris ke komunikaci (tamtéž, s. 195). Rozumí jí užití znaků k dosažení společné signifikace (*commonage of signification*). Organismus, který produkuje znak jakožto podnět pro sociální chování, nazývá komunikátorem (*communicator*). Organismus, který interpretuje podnět poskytnutý komunikátorem, nazývá komunikantem (*communicatee*). Komunikantem může být stejný organismus, který je i komunikátorem, pokud například píše pro sebe poznámky, aby je četl později. Užívané znaky jsou prostředky komunikace a signifikace, která byla učiněna pomocí těchto prostředků společnou, je obsahem komunikace. Začátek komunikace není novým užitím znaků, ale zvláštním případem jejich podněcovacího užití. Znaky jsou užívány k podnícení takového znakového chování v komunikantovi, které je podobné znakovému chování komunikátora, to znamená, že patří do stejné rodiny znakového chování.

Komunikace podle způsobu značení obsahu komunikace je komunikací označovací, hodnotící, předpisovací nebo pořádací. Zavedení komunikace může být v některých případech jediným účelem, kvůli kterému jsou znaky užívány. (Sem zřejmě podle našeho názoru patří fatická, případně poetická či hrová funkce komunikace.) Normálně se však podle Morrisa komunikace užívá jako stadium při realizaci jiných účelů. Protože znakové chování je samo fází celkového chování, řízení znakového chování jiných osob je mocným nástrojem řízení jejich celkového chování. Přitom toto řízení může sledovat účely morální i nemorální, rozdělující i sjednocující.

Protože komunikace je zavedením aspoň dočasné podobnosti mezi komunikátorem a komunikantem, problémem samotné komunikace je dosažení této podobnosti. Řešení je dosahováno aspoň částečně s pomocí jazyka. Jazykové znaky mají totiž signifikační jádro společné pro členy dané jazykové komunity. Problémy vznikají proto, že interper-

sonality jazykových znaků je zřídka dosaženo v úplnosti. Dokonce tam, kde je dosaženo společného signifikačního jádra, znaky mohou mít pro různé jedince v komunitě různé dodatečné signifikace. I odstranění možných defektů se děje s pomocí dalších jazykových znaků. Proto je existence jazykových znaků důležitým komunikačním činitelem. Komunikace může být podle Morrisse i neverbální, mimojazyková. Tou se však speciálně nezabývá.

Samo užívání jazyka může být podle Morrisse velmi rozmanité. Diskurzem rozumí speciální užívání jazyka (tamtéž, s. 203; o současném pojetí diskurzu srv. Janoušek, 2007, s. 127). Je si vědom různých možností klasifikace typů diskurzu. Sám provádí jejich klasifikaci na základě výše uvedeného rozlišení jednotlivých způsobů značení a jednotlivých způsobů užívání znaků. Typ diskurzu je tak charakterizován jednak dominantním způsobem značení, jednak primárním užitím znaku.

Vychází mu tak šestnáct typů diskurzu. Potom je třeba podle něho zkoumat vztah typu k jazykovým zvláštěnostem, které se v něm vyskytují. Uvádíme těchto šestnáct typů, i když jejich obsahová charakteristika překračuje rámec sémiotiky i psychologie.

Spojení označovacího způsobu s informativním užitím je charakteristické pro vědecký typ, s hodnoticím užitím pro fiktivní typ, s podněcovacím užitím pro právní typ, se systémovým užitím pro kosmologický typ.

Spojení oceňovacího způsobu s informativním užitím je charakteristické pro mýtický typ, s hodnoticím užitím pro poetický typ, s podněcovacím užitím pro morální typ, se systémovým užitím pro kritický typ.

Spojení předpisovacího způsobu s informativním užitím je charakteristické pro technologický typ, s hodnoticím užitím pro politický typ, s podněcovacím užitím pro náboženský typ, se systémovým užitím pro propagandistický typ.

Spojení formativního způsobu s informativním užitím je charakteristické pro logiko-matematický typ, s hodnoticím užitím pro rétorický typ, s podněcovacím užitím pro gramatický typ, se systémovým užitím pro metafyzický typ.

Morris si je vědom, že tyto charakteristiky jsou pouze tentativní. Přesto charakteristiku každého typu dále podrobně rozvádí. Pro náš problém není tolik důležitá klasifikace typů diskurzu jako Morrissovo spojení znakového chování se společností.

Při vstupu do problematiky sociální důležitosti znaků se Morris znovu vrací k „osobním znakům po jazykovém vyjádření“, o nichž jsme se již zmínili výše. A to souvisí s naším tématem bezprostředně. Jsou to především symboly vyvolané proprioceptivní stimulací při řeči. Při mluvení nahlas organismus neslyší pouze zvuky, které produkuje, ale dostává podněty z reakcí, jež provádí při produkování zvuků. Tyto podněty se mohou zase stát symboly, tj. znaky zastupujícími jiné znaky a synonymními s nimi. Protože takové symboly jsou často závislé na řeči, a tak jde o symboly po jazykovém vyjádření, často se na ně poukazuje takovými výrazy jako „mluvení k sobě“ nebo „subvokální řeč“. Přesně řečeno to však nejsou jazykové znaky, protože nepředstavují podněty pro jiné interpretu. Když se pro ně používají takové termíny jako „řeč“ a „mluvení“, zakrývá se tím důležitá skutečnost, že mohou pocházet z jakýchkoliv vnitřních stimulů organismu,

a ne pouze z pohybu hlasivek. Působení takových „symbolů po jazykovém vyjádření“ je těsně spojeno s myšlením, pokud s ním není totožné. Pokud organismus produkuje symboly, které zpětně ovlivňují jeho chování, stává se ve zvýšené míře autonomním a sebezpodnělujícím.

Vývoj mluvené řeči znamená velký skok v tomto procesu. Věci mohou být značeny v jejich nepřítomnosti a jedinec může užít pro své cíle zkušenosti a kooperaci jiných jedinců. Osobní symboly „po jazykovém vyjádření“ tento proces prohlubují tím, že předcházejí produkci zvuků a stávají se náhradními znaky pro tyto zvuky.

Sociální chování je tam, kde si dva či více organismů poskytují podněty (tamtéž, s. 284 n.). Reciproční, vzájemné sociální chování může být kooperativní, kompetitivní nebo symbiotické. Ke kooperativnímu chování dochází tehdy, když chování jednoho organismu pomáhá druhému v dosažení společného cíle, a přispívá tak k uspokojení potřeb jiných organismů. Kompetitivní chování nastává tehdy, když chování jednoho organismu brání druhému v dosažení společného cíle. Konečně symbiotické chování existuje tehdy, když jeden organismus ani nepomáhá, ani nebrání druhému v dosažení společného cíle. Jazykové chování je případem kooperativního chování. Nikdy však sociální chování není zcela kooperativní. Kompetitivní a symbiotické chování je stejně přirozené jako chování kooperativní.

Vedle společnosti je třeba odlišit kulturu. Kultura podle Morrisa spočívá v charakteristických způsobech uspokojování potřeb jedinců v dané společnosti. Kulturní jevy nejsou nutně znakové jevy, ale znaky hrají velmi důležitou roli v kultuře a jejím předávání. Kulturní znaky dané společnosti jsou svým charakterem interpersonální. Participace na kultuře zahrnuje sdílení jejích interpersonálních znaků. Prostřednictvím interpersonálních znaků jsou členové společnosti vzájemně propojeni ve svých tvrzeních, hodnoceních a předpisech, a tím ve svém chování. Skupina tak může užívat služeb svých jednotlivých členů, určovat jejich cíle, ulevovat jim v jejich úzkostech, sladit jejich spotřebu a podněcovat je k aktivitě. Lidská společnost ve většině svých charakteristických rysů, stejně jako lidský jedinec, je závislá ve své podstatě a v pokračování své existence na znacích, zejména jazykových. Na druhé straně znakové jazyky umožňuje vytvořit a uchovat.

Vzniká otázka, jakou úlohu ve společnosti hraje komunikace. Obecně má integrativní roli tím, že posiluje kooperaci, ale nemusí tomu tak být vždy. Někdy může naopak podněcovat konflikt a soupeřivost. Záleží na tom, kdo komunikuje a za jakým cílem. Kromě toho komunikace nečiní lidi stejnými a může je někdy svazovat. Je naopak žádoucí, aby posilovala tvořivou integritu jedince. Kooperace je možná mezi velmi odlišnými jedinci. Konflikt a soupeřivost mohou být někdy osvobozující. Obecně vzato je však komunikace primárním činitelem získávání, udržování a rozšiřování integrace lidského jedince a lidské společnosti (tamtéž, s. 295).

Na závěr výkladu Morrisova pojetí uvedme jeho pojetí vztahu psychologie a sémiotiky. Uznává, že psychické jevy jako emoce, následné obrazy, myšlenky a sny mohou být považovány za charakteristiky organismu. Záleží na psycholožích, jak dalece budou držet takové pojmy jako „psychika“, „myšlení“, „vědomí“. Pokud jsou tyto pojmy drženy,